

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Соціально-гуманітарний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

КОВАЛЬ Мирослава Богданівна

**Реадаптація людей похилого віку з допомогою заходів організації їхнього
дозвілля/Readaptation of the elderly through measures to organize their leisure**

спеціальність 231 – Соціальна робота
освітньо-наукова програма – Соціальна робота та соціальна політика
Кваліфікаційна робота

Виконала студентка групи
СРСПм-21
М.Б. Коваль

Науковий керівник:
д.психол.н., професор,
С.К. Шандрук

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту:
«___» _____ 20__ р.

Завідувач кафедри
_____ **А. В. Фурман**

ТЕРНОПІЛЬ -2022

АНОТАЦІЯ

Коваль М.Б. Реадаптація людей похилого віку з допомогою заходів організації їхнього дозвілля. Рукопис.

Дослідження на здобуття освітнього ступеня «магістр» за галуззю знань 23 Соціальна робота, спеціальність 231/1 Соціальна робота, освітня програма «Соціальна робота та соціальна політика». Західноукраїнський національний університет, Тернопіль, 2022.

У магістерській роботі досліджується процес реадаптації людей похилого віку з допомогою заходів організації їхнього дозвілля. Зокрема, вивчені теоретико-методологічні засади дослідження цієї соціально-демографічної групи, розкрита специфіка та особливості соціальної реадаптації, проаналізовані соціальні технології управління процесом реадаптації громадян похилого віку як чинника оптимізації їхнього індивідуально-особистісного розвитку. А також практично досліджена організація вільного часу як складова соціокультурної реадаптації та намічені підходи до формування соціально-культурної активності людей похилого віку.

ANNOTATION

Koval M.B. Re-adaptation of the elderly through measures to organize their leisure. Manuscript.

Research for the master's degree in the field of knowledge 23 Social work, specialty 231/1 Social work, educational program «Social work and social policy». West Ukrainian National University, Ternopil, 2022.

The master's thesis examines the process of re-adaptation of the elderly through measures to organize their leisure. In particular, the theoretical and methodological principles of research of this socio-demographic group are studied, the specifics and features of social re-adaptation are revealed, social technologies of management of re-adaptation of elderly citizens as a factor of optimization of their individual and personal development are analyzed. Also, the organization of free time as a component of socio-cultural re-adaptation and approaches to the formation of socio-cultural activity of the elderly are practically studied.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
РЕАДАПТАЦІЯ ЛІТНІХ ЛЮДЕЙ ЯК ПРОБЛЕМА	
СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА	9
1.1. Історичний аспект постання процесу реадaptaції людей похилого віку	9
1.2. Роль соціального потенціалу у формуванні активності людей «полудневого» віку	12
1.3. Організаційно-структурні форми соціальної реадaptaції літніх громадян	15
Висновки до розділу 1	21
РОЗДІЛ 2	
СТРИЖНЕВІ ПРОБЛЕМИ ТА ОСОБЛИВОСТІ	
РЕАДАПТАЦІЇ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ	23
2.1. Основні напрямки соціальної реадaptaції літніх людей	23
2.2. Специфіка і особливості соціальної реадaptaції людей похилого віку	31
Висновки до розділу 2	35
РОЗДІЛ 3	
ПРАКТИКА ЖИТТЄДАНОЇ ЗРЕАЛІЗАЦІЇ РОЗВИТКОВОГО	
ПОТЕНЦІАЛУ КУЛЬТУРНОГО ДОЗВІЛЛЯ ЛІТНІХ ЛЮДЕЙ	38
3.1. Дозвіллево-культурна діяльність як чинник оптимізації індивідуально-особистісного розвитку людей у літньому віці	38
3.2. Практика організації дозвілля як форми соціокультурної реадaptaції людей похилого віку	43
3.3. Експериментальні підходи до формування соціально-культурної активності людей похилого віку	49
Висновки до розділу 3	56
ВИСНОВКИ	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	64

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Загальносвітові демографічні процеси нині свідчать про незворотну тенденцію старіння населення людства. Трансформація нашого суспільства, нерівномірності та збої у соціально-економічних процесах, а також новітні воєнні лихоліття призвели до зниження рівня та якості життя більшої частини літнього населення, збільшили кількість людей, які потребують соціального захисту та, зокрема, реадаптації. Система соціального захисту виявилася не повно пристосованою до цієї ситуації, не змогла адекватно відреагувати на нові проблеми, що викликало посилення соціальної напруженості, спостерігалася розбалансованість соціальної сфери і зниження ефективності системи соціального захисту. Зазначимо, що люди похилого віку, набуваючи статусу пенсіонера, втрачають не тільки виробничі зв'язки, а й значну частину інших суспільних функцій. Цілком очевидно, що літні громадяни в сучасному суспільстві стали однією з найбільш уразливих соціально-демографічних груп.

Підвищення якості життя старшого покоління, активізація їхньої ролі в суспільстві – це одна з цілей декларованої соціальної політики нашої держави з часу здобуття незалежності, предмет демонстративної турботи органів влади на загальнонаціональному, регіональному (область) та місцевому (ОТГ) рівнях. Однак ці декларації й окремі епізоди такої турботи досі не перетворилися на стійкий напрямок реальної соціальної політики. Об'єктивні труднощі у справі поліпшення становища людей похилого віку, викликані як загальноекономічною ситуацією, зокрема, недостатньою взаємодією між державними, місцевими та громадськими організаціями, слабкістю координації їхньої спільної роботи, відсутністю єдиного

інформаційного забезпечення, недосконалістю правової бази, малим фінансуванням, невідпрацьованістю соціальних технологій та організаційних механізмів у цій сфері. За цих умов зростає роль і важливість організації соціальної реадaptaції літніх людей, яка здатна забезпечити повторну адаптацію, захист і підтримку громадян похилого віку, зокрема і засобами організації їхнього дозвілля.

Ступінь розробленості проблеми. Проблема організації соціальної реадaptaції людей похилого віку віднедавна набула міждисциплінарного характеру. Досі процес старіння людини був, передусім, предметом біологічних досліджень. Психологічний вектор дослідження старості представлений у роботах К. Абульханової [2; 3], Б. Ананьєва [4], Г. Балла [7], Б. Братуся [15], О. Коваленко [28; 29], Т. Коленіченко [30], І. Малкіної-Пих [47], О. Фурман [22], А. Бека [67], а також Дж. Адамса, Дж. Хайєса, Б. Хопсона та ін. (див. [1-67]). Ці автори аналізують особливості особистості літньої людини, динаміку її мотиваційно-потребової сфери, типи старіння. Біологічні та психологічні дослідження стали основою виникнення нової галузі наукового знання – соціальної геронтології. У демографії проблеми зміни соціальної та демографічної структури, так чи інакше пов'язані із процесом старіння. В даний час посилюється увага до геронтологічної проблематики в соціальному аспекті, зокрема, до питання про соціальний статус людей похилого віку, їх реабілітацію та реадaptaцію. Значне місце в науковій літературі останніх років приділяється питанням всебічного соціального захисту осіб старшого віку. Дослідники відзначають залежність успішного вирішення шереги проблем літніх людей не тільки від урахування соціально-групових та індивідуальних особливостей, їх освітнього рівня та інтересів, вікових змін, психологічних та біологічних особливостей, але, не меншою мірою, від рівня фінансування різноманітних соціальних програм, покращення стану соціальної

інфраструктури, наявності достатньої кількості професіоналів у закладах соціального обслуговування населення, зміни усталених стереотипів масової свідомості, плекання традицій життєдайного практикування в соціальній сфері [1; 18; 19; 34; 49; 64].

В останній час у полі зору дослідників виявилася і така проблема, як реадаптація людей похилого віку. Ця проблема досліджується плеядою вітчизняних і зарубіжних учених (див. [1; 2; 7; 12; 20; 28; 29; 30; 36; 45; 58; 62; 65; 66]), котрі наголошують на тому факті, що популярний стереотип про пасивність старшого покоління, їхній консерватизм не знаходить підтвердження в новітніх емпіричних даних. Припинення професійної активності не повинно виключати людей похилого віку з життя суспільства. Учені наголошують, що питання становища, соціальних прав та соціального забезпечення старіючого населення все більше набувають соціально-політичного значення, вони аналізують чинники, які сприяють об'єднанню літніх людей для відстоювання своїх соціальних та економічних прав, а також роль офіційних урядових інститутів та некомерційних організацій у соціальному забезпеченні старості та реадаптації літніх громадян.

У ряді вищезазначених досліджень, присвячених соціальній активності людей похилого віку і специфіці їхньої реадаптації, літні розглядаються не тільки як об'єкт, але і як суб'єкт соціального конструювання. Тут предметом аналізу є технології взаємодопомоги людей похилого віку та їх добровільної кооперації. Заслужують на увагу наукові праці з питань теорії та практики соціальної роботи, в яких тією чи іншою мірою зачіпається аспектадаптації та реадаптації літніх осіб. У той же час, незважаючи на порівняно велику кількість опублікованих праць з актуальної для нас проблематики, необхідно відзначити той факт, що при всій різноплановості робіт загальним для них залишається визнання неправомірно низького статусу старої людини, невирішеності соціальних проблем

людей похилого віку, серйозних витрат у взаємодії старшого покоління з іншими віковими групами, життєвим простором, що оточує пошук концептуальних підходів, оптимальних моделей гідної старості, механізмів, які сприяють збільшенню відповідності потреб людей похилого віку вимогам, що накладаються на них соціальним довкіллям. Практично всі автори, які перейнялися проблемами людей похилого віку, вказують на недостатню теоретичну та практичну розробленість питань реадaptaції осіб похилого віку, зокрема шляхом організації культури дозвілля, що й спричинило актуальність цього магістерського кваліфікаційного дослідження.

Метою роботи є комплексне дослідження організації реадaptaції людей похилого віку, реінтеграції їх у соціум з використанням дозвіллевого потенціалу. **Об'єктом дослідження** є процес соціальної реадaptaції людей похилого віку як особливої соціально-демографічної групи, у т. ч. шляхом організаційно-дозвіллевих заходів. **Предметом дослідження** постає організація дозвіллевого процесу соціальної реадaptaції громадян похилого віку.

Завдання дослідження:

1) вивчити теоретико-методологічні засади дослідження спільноти людей похилого віку як соціально-демографічної групи та об'єкта соціальної роботи в історичному та оргструктурному аспектах;

2) розкрити сутність, специфіку та особливості соціальної реадaptaції людей похилого віку та виявити чинники, що спричиняють процес реадaptaції людей похилого віку;

3) проаналізувати соціальні технології управління процесом реадaptaції громадян похилого віку як чинника оптимізації їхнього індивідуально-особистісного розвитку;

4) практично дослідити організацію вільного часу як складову соціокультурної реадаптації людей похилого віку та намітити експериментальні підходи до формування їхньої соціально-культурної активності.

Теоретико-методологічною основою послужили роботи вітчизняних та зарубіжних авторів із соціальної роботи, педагогіки, психології, соціології, соціального управління, соціальної геронтології, в яких досліджуються проблеми громадян похилого віку, а також специфіка організаційного менеджменту у соціальній роботі. У дослідженні застосовувалися системний та комплексний підходи, соціально-геронтологічний та структурно-функціональний аналіз, які найбільшою мірою забезпечують можливість всебічного вивчення механізмів соціальної реадаптації громадян похилого віку в сучасних умовах шляхом культурно-дозвілєвих заходів. Для вирішення поставлених завдань були використані наступні **методи дослідження**: теоретичний аналіз (історичний аналіз, вивчення документації, порівняльно-зіставлювальний, моделювання), а також практичні (анкетування, опитування, спостереження), математичні методи обробки отриманих експериментальних даних.

Наукова новизна дослідження. Результати проведеного дослідження дозволили намітити структуру організації соціальної реадаптації громадян похилого віку в культурно-дозвілєвому аспекті, а також комплексно обґрунтувати поняття соціальної реадаптації людей похилого віку. Зокрема означена специфіка, виявлені детермінанти процесу соціальної реадаптації людей похилого віку, показана структура організації та особливості механізму управління процесом соціальної реадаптації людей похилого віку в системі соціального захисту населення. Зрештою, обґрунтована необхідність поєднання форм і методів, використання інноваційних соціальних технологій при проведенні реадаптації літніх людей шляхом організації їхнього дозвілля.

Практичне значення дослідження. Основні положення та висновки можуть бути використані для аналізу та діагностики процесу реадaptaції літніх людей, розробки соціально-економічних прогнозів, планів, програм адаптації та реадaptaції літнього населення нашої держави шляхом організації дозвілльєвої активності. Крім того, матеріали роботи можуть використовуватися при подальшій розробці теоретичних питань соціальної роботи та вирішенні практичних завдань соціального захисту населення, а також у процесі викладання у ЗВО за означеною тематичною спрямованістю.

Структура магістерського дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів із висновками до кожного, загальних висновків, списку використаних літературних джерел з 67 позицій. Загальний обсяг дослідження становить 69 сторінок, а основний текст викладений на 61 сторінці. За результатами дослідження підготовлено й опубліковано одну наукову статтю та дві тези доповідей.

РОЗДІЛ 1

РЕАДАПТАЦІЯ ЛІТНІХ ЛЮДЕЙ

ЯК ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1. Історичний аспект постання процесу реадaptaції людей похилого віку

У зв'язку зі значним зростанням кількості людей похилого віку у всьому світі проблема осіб похилого віку на сучасному етапі розвитку суспільства є досить актуальною. Незважаючи на підвищену увагу до процесу старіння людини, багато питань досі залишаються неповно розробленими. Трапляються такі визначення, як літній вік, пізня дорослість, старечий вік. Часто наводиться таке визначення: «Старість – це біопсихологічне та соціально-історичне поняття з умовними та мінливими межами на різних етапах історико-еволюційного розвитку людства та в різних еколого-популяційних та соціальних групах» [20, с. 233].

Проблемою старіння займається геронтологія – наука, що вивчає нормальний процес старіння людини, її основні прояви та чинники, які впливають на характер, типи та інтенсивність старечих змін. Геронтологія розглядає процес старіння людини з біологічної, психологічної та соціальної точок зору і є, таким чином, міждисциплінарною сферою досліджень. На біологічному рівні розглядається фізіологічна сторона старості, на психологічному – розумові та

психічні аспекти старіння, на соціальному – старість у соціальному контексті. Для практичної діяльності соціального працівника важливим є саме таке комплексне знання про людину, її особливості і проблеми. Початок наукової геронтології – науки, яка вивчає нормальний процес старіння людини, її основні прояви та фактори, що впливають на перебіг «полудневого» життя особи.

У різні роки свого розвитку наука і старіння всотувала нові знання, які були продуковані фахівцями різних галузей: лікарями і фізіологами, філософами і біологами, психологами і педагогами, істориками і правознавцями. Проблема старіння займала людину ще в давнину. Протягом усієї історії в суспільстві були різні полярні думки щодо старшого покоління: одні вимагали гуманного ставлення до старшого покоління, інші відверто цинічно вважали їх тягарем для суспільства. Історія розвитку людства свідчить у тому, що люди в різний час займали різне становище у суспільстві і надавали неоднакового впливу. «Американський антрополог та етнограф Л. Морган виділив три основні періоди у розвитку суспільства: дикість, варварство та цивілізацію» [54, с. 332].

У давнину, на рівні дикості, коли середня тривалість життя становила менше двадцяти років, старі люди не вмирали природною смертю. Дітям почасти ставилося в обов'язок вбивство немічних і старих батьків [38]. Цей звичай існував у войовничих племен, які не терпіли у своєму середовищі зайвих, слабких, нездатних надати допомогу під час нападу чи оборони. Однак це була не єдина причина знищення людей похилого віку, основна ж полягала в тому, що в умовах первісного суспільства люди важко могли прогодувати себе. Саме тому серед них не було місця тим, хто через фізичну недугу втрачав здатність добувати їжу. Разом з тим, зріла людина, як носій практичних знань та володар багаторічного емпіричного досвіду, була об'єктом поваги у первісному середовищі, оскільки

здійснювала зв'язок між поколіннями, була зв'язуючим осередком конкретної спільноти.

«Візантійський історик Прокопій Кесарійський писав, що у його час (VI століття н.е.) в німецьких племенах вбивали старих. Згасання цього жорстокого звичаю пов'язане безпосередньо з господарським прогресом і настало у середній період епохи дикості. Умортвння старих людей майже припинилося, коли виникла потреба їх використання в процесі добування їжі. Найголовнішим чинником тут стало відкриття вогню. Необхідність постійного спостереження за вогнем призвела до першого громадського поділу праці між чоловіками та жінками, старими та дітьми: одні полювали, інші – підтримували та берегли вогонь. Старі люди ставали основними охоронцями вогню, що не потребували фізичних над зусиль» [64, с. 78].

Перші визначення старіння та його причини відносяться до античної доби. Великий давньогрецький лікар Гіппократ (V-IV століття до н. е.) вважав старість результатом виток природного тепла та висихання організму. Філософ Платон вказував, що на старіння особливо впливає спосіб життя у середньому віці [40].

«У своїх працях про проблеми старості писали Аристотель, Ф. Бекон, К. Роджерс, Цицерон та ін. Міфи та легенди про вічну молодість, довголіття та безсмертя створювалися та підтримувалися протягом усього розвитку людства. Істотне значення у становленні окремих напрямків досліджень мали перше спеціальне вивчення здоров'я осіб літнього віку на початку XX століття під керівництвом професора С. Боткіна, фундаментальна праця із соціальної геронтології С. Френкеля “Продовження життя та активна старість”» [46, с. 23-24]. Зусиллями вчених отримано конкретні результати про особливості

демографічного старіння населення, важливі у теоретичному та практичному відношенні, тоді ж вперше були означені проблеми повторної (ре-)адаптації.

1.2. Роль соціального потенціалу у формуванні активності людей «полудневого» віку

Соціально-культурний статус осіб похилого віку – вельми значуща характеристика старості, показник становища громадян похилого віку в соціальній ієрархії суспільства. Більшою мірою можливості людини розвиває діяльність, котра спрямована не на споживання, а на виробництво матеріальних та духовних цінностей. У цьому культурно-дозвілєва діяльність надає великий простір для творчої самореалізації людей похилого віку.

Залишивши сферу трудової діяльності, люди похилого віку стають володарями такого багатства як вільний час, межі якого значно розпросторюються. У зв'язку з цим перед ними стоїть проблема раціонального і ємного його використання. Дослідники способу життя літніх людей підкреслюють, що, незважаючи на помітне зростання їхньої потреби у міжособистісному спілкуванні, структура дозвілля людей похилого віку найменш розвинена порівняно з іншими соціальними групами [1; 12; 17; 25; 27; 28; 40; 46]. Створення умов, які б сприяли більш тривалому повноцінному, інтелектуальному та емоційному життю людей похилого віку, передбачає вдосконалення організаційних форм проведення дозвілля, що розширює їх сферу спілкування.

Адже чим інтенсивніша людина працює творчо, тим довше зберігається активність її розуму, підтримуються інтелектуальні можливості. Життєві успіхи означають для продовження життя людини часом більше фізичної активності та

здорового способу життя. Тому у процесі ресоціалізації важливо створити сприятливу психоемоційну атмосферу засобами культури, просвіти та спілкування. Результати численних досліджень свідчать, що існує пряма залежність між рівнем активності людини та її настроєм, задоволеністю наявним становищем і місцем в соціумі [1; 24; 46; 52; 59].

Головними факторами, що сприяють творчій активності людей похилого віку, є:

- багатий життєвий досвід, накопичений десятиліттями;
- наявність вільного часу;
- участь у пізнавально-естетичній діяльності (читання, екскурсії до музеїв, відвідування театрів, перегляд улюблених телепередач та Інтернет-каналів);
- прагнення поділитися своїм багажем знань та умінь;
- бажання бути корисним для оточуючих.

«Численні емпіричні дані вказують на те, що бездіяльний спосіб життя і пасивність негативно позначаються на здоров'ї людини, призводять до станів пригніченості, нудьги і, зрештою, передчасного морально-психологічного і психофізіологічного старіння» [61, с. 32]. У цих несприятливих умовах бездіяльності та апатії можуть з'являтися та загострюватися неприємні для оточуючих людей риси характеру особи похилого віку – невиправданий консерватизм, непомірне прагнення повчати, а також буркотливість, егоцентризм, недовірливість та уразливість. Враховуючи ймовірність такої вікової деформації характеру, потрібно допомогти літній людині усвідомлено спрямовувати свої зусилля на підтримку духовної гнучкості і відкритості [35].

Спільною для дослідників є думка, що в «третьому віці» стан людини тісно пов'язаний з їх адаптацією в попередні роки і залежить від впливу широкого загалу чинників зовнішнього середовища: умов життя, харчування, побуту,

стресових ситуацій тощо.Отже, у контексті пошуку форм і методів соціальної підтримки життєдіяльності та реадаптації людей похилого віку не можна говорити про них, як про єдину соціальну групу з однаковими потребами.Зокрема – на них позначилося соціальне та майнове розшарування суспільства.Неоднорідність цієї категорії визначається і біологічними потребами, можливостями та особливостями життєдіяльності.

Життя у складних і неоднозначних сучасних українських умовах воєнного лихоліття ставить людей похилого віку перед необхідністю знайти себе одночасно в різних видах економічної, політичної, соціально-культурної, дозвілєвої діяльності, у різних типах соціальних спільностей.На попередніх етапах розвитку суспільства ця проблема не стояла перед представниками третього віку настільки очевидно.Активна участь літніх людей у культурно-дозвілєвій діяльності та творчості сприяє продовженню їх повноцінного життя, полегшує вироблення адекватних часу культурно-моральних принципів, є одним із механізмів соціалізації старшого покоління українського соціуму.Разом з тим, відмінності, пов'язані з регіоном проживання, національними традиціями, сімейним укладом та релігійними поглядами, а також індивідуальними характеристиками (стан здоров'я, освітній рівень, сімейне та матеріальне становище, соціальне оточення) істотно впливають на ступінь пріоритетності тієї чи іншої форми участі літніх осіб у життєдіяльності суспільства.

Під соціокультурним статусом людей похилого віку розуміється становище, яке вони займають у сучасній соціально-культурній сфері.Причому цей статус, як правило, визначається сукупністю відповідних прав, свобод та обов'язків, економічними, професійними, віковими, освітніми, соціально-психологічними та іншими характеристиками.Слід зазначити, що підвищення соціокультурного статусу досягається за рахунок власних зусиль, творчої діяльності самих осіб

похилого віку за їх активної підтримки. Головне завдання культурно-дозвільної роботи з літніми громадянами полягає в тому, щоб пов'язати індивіда, групу або сім'ю із зовнішніми або внутрішніми джерелами тих ресурсів, які необхідні для виправлення, покращення або збереження певної ситуації.

Щоб визначити можливі варіанти організації життєдіяльності людини старшого віку, важливо зрозуміти, що вона перебуває в особливому тимчасовому вимірі. Літня людина звернена у своє минуле і водночас думає про майбутнє. У цьому сенсі особи «третього віку» є сполучною вітакультурною ланкою, що поєднують собою різні епохи, різні традиції, культурно-історичні системи українського суспільства. Проте сучасна соціокультура більше орієнтована на періоди дитинства, молодості та зрілості. Це проявляється в трендах, що пропагують той спосіб життя, який вважається прийнятним у ХХІ столітті. А тим часом, ще мислителі давнини (Платон, Аристотель, Конфуцій) вважали, що для прийняття важливих рішень та управління державою незамінні старі люди, які наділені життєвим досвідом та віковою мудрістю.

1.3. Організаційно-структурні форми соціальної реадaptaції літніх громадян

Всезростаючий процес демографічного старіння вимагає перегляду основ соціальної політики держави з метою обґрунтування шляхів та можливостей для створення умов соціальної реадaptaції та реінтеграції та людей похилого віку в сучасне суспільство. Це зумовлене тим, що старість є не лише біологічним феноменом, а значною мірою – результат певного соціального конструювання (зокрема через статуси та ролі).

Як одна з основ механізму активного соціального конструювання постає соціальна реадаптація, яка є видовим поняттям по відношенню до системи соціального захисту літнього населення в цілому, і вимагає відповідного механізму управління сприяє координації взаємодії літньої людини та системи соціального захисту населення на всіх рівнях соціальної поведінки, та реалізує функції формування, збереження та розвитку (відтворення) соціальності літньої людини.

Процес соціальної реадаптації літніх людей спричинений низкою чинників: по-перше, зміною макросередовища, пов'язаною з науково-технічним і соціальним прогресом, що вимагає від літнього індивіда часом нереально високої адаптивної здатності, по-друге, гетерогенністю старшої вікової групи, що характеризується широким спектром соціальних статусів) та внутрішніх (інтереси, потреби, цінності) відмінностей по-третє – соціореадаптаційною інфраструктурою, яка вимагає гнучкості соціальних інститутів та реалізації політики, спрямованої на підтримку громадян у їх різноманітних життєвих обставинах.

Аналіз структури організації та особливостей механізму управління соціальною реадаптацією людей похилого віку дозволяє визначити його як складову частину державно-громадського механізму керування системою соціального захисту населення. Всебічне вивчення структури та функцій соціального захисту населення щодо людей похилого віку показує певну суперечливість розвитку даного інституту. Поступовий відхід держави з управління соціальною сферою та перенесення її соціальних функцій на місцевий рівень поки що недостатньо підготовлений як у методологічному, так і в технологічному планах, що диктує необхідність застосування інтегрованого управлінського підходу. Останній включає спільне застосування методів

нормативно-правового та програмно-цільового управління, а також використання інноваційних соціальних технологій.

Організація процесу соціальної реадaptaції людей похилого віку за нових умов викликала необхідність зміни парадигми управління з реактивної на попереджувальну. Новий підхід вимагає оперативної зміни форм та методів управлінської діяльності відповідно до змін у зовнішньому та внутрішньому середовищі. Модель управління соціальною реадaptaцією людей похилого віку дозволяє оперативно реагувати на проблеми старшого покоління та включає змістову частину (перелік послуг, які спрямовані на задоволення потреб старшого покоління), а також управлінське забезпечення змістовної частини (державно-суспільне регулювання та координація діяльності всіх зацікавлених суб'єктів).

Старіння населення в силу своїх масштабів і незворотності стає найважливішим визначальним чинником не тільки становища і ролі у суспільстві людей похилого віку, але також і чинником, що вносить радикальні зміни в демографічну та соціальну структуру суспільства, в системи виробництва, розподілу та споживання і, зрештою, що впливає на становище всіх без винятку соціальні групи, верстви та прошарки. Соціальна політика стосовно людей старшої вікової категорії населення відбиває сутність будь-якого суспільства та держави, незалежно від політичного ладу. Еволюція підходів до поняття «літня людина» свідчить про те, що вік має специфічний характер. Це специфічність проявляється у його схильності до соціального впливу за всієї його соціально-біологічної сутності.

Сучасна соціальна ситуація характеризується зародженням нової конфігурації суспільства, в якій руйнуються наявні особливості соціальної поведінки, система соціального регулювання, відсутні ціннісно-орієнтаційні основи нового регулювання, спостерігається криза соціальних цінностей й ідеалів

вже дещо забутого «радянського суспільства», в якому вирости і постаріли нинішні літні люди. У таких умовах люди похилого віку змушені (проте часто не схильні), пристосовуватися до змін, реагувати і рефлексувати, шукати своє місце в сучасному світі, висуваючи на передній план питання соціальної реадaptaції.

Соціальна реадaptaція літніх людей розглядається нами як процес повторного пристосування громадян похилого віку до кардинально нових для них статусних позицій з метою реінтеграції їх у соціум через корекційно-регулятивну координацію взаємодій людини та системи соціального захисту населення на всіх рівнях соціальної поведінки (індивідуальному, груповому) що призводить до формування, збереження та розвитку (відтворення) соціальності літньої людини, ослаблення протиріч і суперечностей, що виникають в економічному та соціальному статусі особистості.

Аналіз теоретичних конструктів соціальної реадaptaції, слід визнати вузьким, оскільки більшість дослідників розглядають процес старіння як пасивне пристосування до змінених умов, яке пов'язане із об'єктивною поступовою зміною можливостей людини в бік, як правило, їх зниження (що справедливо, але тільки щодо фізичних можливостей). А процес соціальної реадaptaції поєднує ідеї повноправної участі літніх людей у житті суспільства і турботи про них, роблячи людей похилого віку чинником сталого розвитку сучасного суспільства (а не соціальним тягарем) і відповідає принципам ООН, які рекомендовані щодо літніх людей [29].

Соціальна реадaptaція літніх людей є структурованим ієрархічно еволюційним процесом, що включає наростання сумісності різних гендерних груп, подолання психічної травми виключення з життя при переході на пенсію, формування почуття справжності і насолоди життям літньої людини і формування стереотипу сприйняття процесу старіння. Процес соціальної реадaptaції старіючої

особистості має багатоплановий характер, стосовно літньої людини можна виділити ряд чинників, що зумовлюють її складність і детермінують її специфіку. Перший із цих чинників – зміна макросередовища, яка вимагає від індивіда адекватних, у даному випадку підвищених зусиль щодо пристосування до нього, а також вимагає надзвичайно високої адаптивної здатності, наявність якої саме у літньому віці є щонайменше проблематичною.

Другим чинником є гетерогенність старшої вікової групи. Переважання адміністративно-хронологічного підходу до розуміння старості на противагу науково-функціональному сприяло нівелюванню людей абсолютно різної реальної працездатності, здоров'я, активності, умов життя. У зв'язку з цим важливим постає питання впливу гетерогенності людей похилого віку на соціальну політику і соціальні програми. Вищезазначені чинники зумовлюють дію третього фактора – соціореадапційної інфраструктури. Розвинена система соціального захисту населення, структур соціального обслуговування, соціального забезпечення, соціальної допомоги у поєднанні з диференційованим підходом щодо людей похилого віку є найбільш ефективними заходами їхньої соціальної реадaptaції.

Нами виділений ряд проблем соціальної реадaptaції, які в сучасній схемі життя не мають вирішення, ускладнюють реадaptaцію або унеможливають її. Оцінюючи своє матеріальне становище, респонденти (див розділ 3) підтвердили об'єктивні статистичні дані про те, що значна частина живе на межі бідності. Прагнення поліпшити своє матеріальне становище підштовхує людей похилого віку до більш активного самообслуговування, а також до додаткових заробітків. Зберігається неадекватне ставлення людей похилого віку до монетизації пільг. У той же час, надія на допомогу держави залишається суттєвим адаптуючим чинником підтримки життєвого рівня, аніж розрахунок на власні сили. Відзначаючи потреби у соціальній підтримці, люди похилого віку очікують,

перш за все, отримати фінансову, медичну та побутову допомогу, потім – поліпшення харчування, житлових умов. Слід зазначити нестачу координації між установами медичної та соціальної допомоги, але ще більшою мірою це стосується громадських, благодійних та добровольчих служб. Для оптимізації соціальної та медичної підтримки літніх людей необхідно покращити комунікацію та посилити взаємодію різних груп та систем обслуговування.

Наявні методи дослідження також мають бути вдосконалені. В оцінку функціонального стану обов'язково повинні бути включені такі елементи як функціональне оточення, запити та вимоги, які пред'являє до людини життя. Їх необхідно формулювати у тих можливостей людини. Слід також враховувати загрозу втрати незалежності у геронтогенезі. Хороша система підтримки може будуватися лише на великій інфраструктурі.

Ефективність соціальної реадaptaції як координуючої функції багато в чому визначається ступенем використання раціональних соціальних технологій, що мають надійне наукове обґрунтування та апробацію, а також рівнем професіоналізму фахівців. До провідних соціальних технологій соціальної реадaptaції відносять діагностику із застосуванням законодавчо-нормативного методу, що означає правову регламентацію соціального розвитку з використанням найбільш значущих соціальних норм і нормативів щодо людей похилого віку, а також програмно-цільового, що дозволяє комплексно використовувати ресурси всіх функціональних комплексів соціальної сфери для успішного вирішення проблеми соціальної реадaptaції людей похилого віку, в тому числі й за допомогою заходів із організації дозвілля.

Висновки до розділу 1

Всебічний аналіз проблем та очікувань громадян похилого віку показав, що в сучасних складних соціально-економічних умовах рівень їхньої соціальної реадaptaції безпосередньо пов'язаний з матеріальною забезпеченістю та участю державних та громадських структур у реалізації їхніх соціальних прав. Причому останні проявляють себе як рівноправні партнери державних органів, проте необхідні більш скоординовані заходи громадських об'єднань із державними структурами, взаємини яких мають будуватися у суворій відповідності до чинного законодавства. Тут доцільною має стати модель управління соціальною реадaptaцією людей похилого віку на основі концепції соціального маркетингу, що включає змістовну частину (перелік послуг, спрямованих на задоволення потреб старшого покоління), а також управлінське забезпечення змістовної частини (державно-суспільне регулювання та координація діяльності всіх зацікавлених суб'єктів). Без дослідження актуальних потреб населення неможливо грамотно та ефективно побудувати управління суспільними процесами, оскільки життєдіяльність як окремого індивіда, так і соціуму в цілому, зрештою, спрямована саме на задоволення потреб. Тому моніторинг потреб населення різних формах соціальної допомоги є ключовим чинником з організацією соціального захисту населення. Результати моніторингу дозволяють своєчасно коригувати управлінські рішення, що приймаються на різних рівнях.

У зв'язку з тим, що державне та громадське управління у своїй основі тісно пов'язане з конкретною територією, більшість даних та відомостей, які необхідні

для прийняття рішень, мають просторову (географічну) прив'язку, пропонується впровадження у практику діяльності органів управління соціального захисту населення системи геоінформаційного забезпечення. Застосування моніторингу соціальної інфраструктури та потреб літніх людей істотно сприяє збалансованому та науково-обґрунтованому керівництву різними аспектами соціальної реадaptaції громадян похилого віку. Механізм управління соціальною реадaptaцією людей похилого віку розглядається нами як корекційно-регулятивна координація, що дає уявлення про можливості літніх людей в умовах соціально-реадaptaційної регіональної інфраструктури, яке зрештою дозволяє говорити про резерви формування громадянського суспільства. Саме в цьому випадку ми можемо розраховувати на зміну ставлення в суспільстві до людей похилого віку та реальне підвищення якості життя старшого покоління.

РОЗДІЛ 2

СТРИЖНЕВІ ПРОБЛЕМИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕАДАПТАЦІЇ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ

2.1. Основні напрямки соціальної реабілітації літніх людей

Соціальна робота з людьми похилого віку в нашій країні в даний час піднялася на новий щабель свого розвитку – етап комплексного теоретичного осмислення феномену старості та старіння з точки зору впливу його на особистість та соціум, всебічного вивчення проблем літніх людей та «старіючого» соціуму в їх взаємозалежності та взаємозв'язку, наукового обґрунтування та технологізації практичної професійної діяльності з надання соціальної допомоги та підтримки людей пізнього віку, запровадження нових форм та методів соціального обслуговування. Це дозволить за допомогою цілеспрямованого впливу на соціум загалом і літню людину оптимізувати тенденції розвитку суспільства, зробити період діяльного існування особистості більш тривалим, максимально активним і повноцінним, реалізувати концепцію «успішної старості».

У вирішенні соціально-економічних, сімейно-побутових, емоційно-психологічних проблем громадян пенсійного віку значна роль належить установам соціального захисту населення. Якщо на етапі становлення соціальних служб на перший план виходили проблеми матеріальної підтримки літніх людей, то сьогодні, при збереженні цього напрямку, актуалізуються питання розвитку

медико-соціального обслуговування, соціокультурного, культурно-дозвілєвого, соціально-правового, соціально-консультативного, психолого-педагогічного характеру. Змінився і контингент обслуговуваних: у сферу уваги соціальних служб потрапляє нове покоління пенсіонерів – більш освічене, зі збільшеними соціокультурними запитами, що бажають реалізувати інтелектуальний і суспільний потенціал, який зберігся у них у значному обсязі. Органам та установам соціального захисту потрібно не тільки забезпечити тих, хто потребує надомного обслуговування або гуманітарної допомоги; необхідний якісно новий рівень соціального обслуговування, пов'язаний із розвитком відділень реабілітації літніх, денного перебування з наданням послуг медичного, психологічного, педагогічного характеру, клубів за інтересами та ін.

Весь світовий досвід і практика соціальної роботи доводять, що люди т.зв. «третього» віку – соціально активні, інтеграція та реадаптація людей похилого віку в соціум – це актуальна проблема сучасності. Вивчення вітчизняної та зарубіжної літератури (див. [1-67]) дозволило висновувати про те, що проблема реадаптації людей похилого віку стала перспективним міждисциплінарним напрямком і привертає увагу представників різних спеціальностей: філософів, медиків, педагогів, психологів, соціологів, юристів, економістів, геронтологів та ін. і свідчить про велику соціальну значущість проблеми та її усвідомлення сучасним українським та світовим суспільством. Проте проблема реадаптації осіб похилого віку шляхом оргзаходів їхнього дозвілля перебуває у стадії становлення та потребує наукового та практичного обґрунтування. Спеціалізована підготовка реабілітаційних кадрів перебуває у початковій стадії розвитку, не розроблено методик у наступності реабілітаційних та реадаптаційних заходів. Незважаючи на те, що багато дослідників розглядають її окремі складові, вона потребує глибокого

науково-методичного аналізу з метою використання найбільш адекватних методик.

Процес реадaptaції людей похилого віку буде ефективним, якщо він матиме комплексний характер і проводитиметься в умовах як установ соціального захисту, які забезпечують відновне лікування медичного та психотерапевтичного характеру, а також включення людей похилого віку в творчу та інтелектуальну діяльність, та організацію реабілітаційного середовища за участю всіх суб'єктів соціально-відновлювальної роботи поза межами геріатричних та інших спеціальних установ. Соціально-психологічна реабілітація та реадaptaція людей похилого віку передбачає:

- позитивну трансформацію громадських поглядів на проблему старіння;
 - подальшу консолідацію зусиль держави та суспільства;
 - посильну участь громадськості у покращенні облаштування життєвого довкілля людей похилого віку;
 - цілісність процесу реабілітації, реадaptaції та соціалізації, суть якого у комплексному застосуванні методів соціально-педагогічного впливу на всі сфери життєдіяльності літньої людини;
 - урахування індивідуальних та вікових особливостей літніх людей;
 - створення сприятливого мікроклімату в групах з реадaptaції, організацію та включення людей похилого віку в різні види діяльності, отримання нових знань для забезпечення системи життєдіяльності в наявних соціально-економічних умовах;
 - здійснення соціально-педагогічної реадaptaції людей похилого віку спеціалістами, які мають спеціальну підготовку для роботи з літніми людьми.
- Виходячи із сутності реадaptaції людей похилого віку, яка визначається як процес створення соціальних умов індивідуального розвитку, їх повторної

адаптації до нових вимог життєвого довкілля, встановленні гармонійних соціальних зв'язків, підвищенні якості життя, що забезпечують соціалізацію та реінтеграцію людей похилого віку соціум. А також теоретичного обґрунтування структури, змісту, форм та реадаптаційних методів людей похилого віку, варто зреалізувати на основі міждисциплінарного підходу модель процесу реадаптації людей похилого віку, яка буде зорієнтована на забезпечення умов, що сприяють життєдайному функціонуванню заходами організації їхнього дозвілля.

Ревадаптація людей похилого віку – це процес актуалізації їх життєво важливих особистісних якостей, що забезпечують повторну адаптацію людей похилого віку до нових життєвих ситуацій, реалізацію наявного у них потенціалу в змінених соціальних умовах життєдіяльності, включення їх в активну взаємодію з навколишнім середовищем. Модель ревадаптації людей похилого віку ґрунтується на принципах гуманізації та демократизації такого процесу, активізації відносин співдружності, співтворчості та партнерства. Соціалізація та ревадаптація літньої людини можлива за умов визнання її суб'єктом реабілітаційного процесу, надання права вибору моделей соціальної поведінки, можливостей для включення до самоврядування свого життя, прояву ініціативи, оволодіння способами самореалізації та самоствердження в індивідуальному та соціальному середовищах життєдіяльності. Реабілітаційна та ревадаптаційна діяльність зорієнтована на створення умов активної участі літніх людей у житті суспільства, включення в різні види діяльності з урахуванням розвитку їхнього творчого потенціалу, і навіть формування сприятливого мікроклімату у соціальному довіллі їхнього щоденного побутування.

Численні дослідження підтверджують необхідність проведення комплексних наукових досліджень у галузі ревадаптації людей похилого віку. Це диктується загостренням проблем людей похилого віку в сучасних умовах, посиленням

тенденцій «старіння» соціуму, перетворенням соціальної групи літніх на одну з найчисленніших соціальних груп, що чинять значний вплив на всі сторони життєдіяльності соціуму і потребують діяльної участі з боку суспільства. Їхні результати доводять [2; 15; 24; 30; 49; 66], що існує об'єктивна необхідність спрямувати зусилля суспільства на те, щоб надати літнім людям додаткові можливості та створити їм сприятливі умови для реалізації особистісного потенціалу, подальшого розвитку у пізньому віці, суб'єктивувати їх соціальні ролі та оптимізувати статус.

Літні люди є однією із найбільш заслужених соціальних груп. Нові покоління організують свою діяльність, використовуючи результати діяльності та досягнення попередніх поколінь. Їхній досвід є опорою, з якої починає свою діяльність наступне покоління. Літні люди у суспільстві зазвичай розглядаються як специфічна соціальна група, що забезпечує безпеку і наступність життя, цінностей, традицій і є гарантом стабільності. Наявність соціальних груп літніх стає цементуючою ланкою в ланцюзі поколінь, та її соціальне благополуччя – однією з найважливіших чинників стабільності всього соціуму. Організуючи діяльність з надання всебічної допомоги та підтримки літнім і старим людям, держава цим підкреслює як їхні минулі заслуги перед суспільством, а й актуальну соціальну цінність цієї соціальної групи. Визнання державою цінності людей похилого віку, посилення діяльності, яка спрямовується на забезпечення їх повноцінної участі у життя суспільства, спричинює їх статус як соціальної групи.

Практика показала, що ефективна реадаптація людей похилого віку можлива лише за активної взаємодії всіх структур, що беруть участь у цьому процесі. Забезпечення такої взаємодії можливе під час створення дозвілєвих заходів із реадаптаційною спрямованістю. Головне завдання соціальної роботи полягає в тому, щоб пов'язати літню людину, сім'ю та державу із зовнішніми та

внутрішніми джерелами тих ресурсів, які необхідні для виправлення, поліпшення або збереження певної ситуації. Це передбачає оптимізацію системи соціального захисту людей похилого віку, забезпечення всебічної підтримки, активізацію особистісного та групового потенціалу, залучення їх у всі сфери життєдіяльності суспільства, забезпечення фактичної рівності літніх громадян у частині доступності для них усіх соціальних благ та послуг.

Принципово важливе положення, яким повинні керуватися установи соціального захисту, полягає в тому, щоб переважним стилем роботи було зміщення акцентів з «обслуговування» на активізацію громадян похилого віку, запровадження елементів реабілітаційного впливу з розвитком самообслуговування, самодопомоги, самовдосконалення. Фактично, йдеться про надання нестационарними установами реабілітаційних, реадaptaційних та навчальних та просвітницьких послуг. Для вдосконалення реадaptaційних заходів щодо громадян старшого покоління необхідне формування та ведення інформаційного банку даних, що містить відомості про гендерні характеристики літніх людей, стан здоров'я, потреби у видах послуг та формах соціального обслуговування. Ці дані дозволяють зреалізовувати принципи адресності та пріоритетності форм соціального захисту.

Результатом реабілітації людей похилого віку є їх реадaptaція, соціалізація та інтеграція в сучасний соціум. Найбільш ефективно соціально-педагогічна реабілітація протікає в умовах, спочатку зорієнтованих на особистість кожного клієнта, на створення особливої обстановки соціальної захищеності та творчої співдружності фахівців та людей похилого віку, що значно впливає на підвищення самооцінки та соціального статусу клієнта, розвиток його реабілітаційного потенціалу. Нами було виявлено, що найважливішими сферами для людини похилого віку є спілкування з оточуючими та індивідуальна діяльність. Тому

комплекс реадаптаційних заходів, що організується для літніх людей, має будуватися із урахуванням важливості цих двох сфер.

Ревадаптація людей похилого віку в нашому випадку має здійснюватися через включення літньої людини в систему гуманних відносин різного рівня, у різноманітні види дозвіллевої діяльності, суб'єктом яких вона є, через створення позитивної моделі поведінки, розширення інформаційного поля.

Такий підхід дозволяє людям похилого віку [64]:

- 1) осмислити старість як період поступального розвитку особистості;
- 2) підтримати почуття власної гідності та самоповаги;
- 3) створювати власну систему профілактики старіння;
- 4) сприяти самоактуалізації, реалізації особистісного потенціалу, творчості та розвитку;
- 5) забезпечити активне довголіття.

Найбільш затребуваними формами розвитку соціальної активності людей похилого віку є ті, які дозволяють їм на рівних з представниками інших вікових груп та поколінь здійснювати спільну суспільно-корисну діяльність, у процесі якої реалізуються потреби літньої людини, а саме:

- а) турбота про майбутні покоління і передача власного соціального досвіду;
- б) самореалізація та громадське визнання себе як активного громадянина;
- в) звичайне спілкування з іншими людьми.

Саме соціальний мотив є найбільш значущим для внутрішньої готовності літньої людини брати участь у програмах із активізації свого особистого та суспільного життя. Важлива роль у вирішенні проблем соціалізації належить освітній та просвітницькій сферах. Для людини похилого віку просвіта є засіб соціального захисту, психологічної стійкості, спосіб інтеграції в комунікативний і культурний простір.

Освітні та просвітницькі програми сприяють:

- 1) найактивнішій інтеграції у політичне та економічне життя країни, міста, територіальної громади;
- 2) розумінню та осмисленню швидкозмінного життя, соціальної та психологічної реадаптації літніх людей, продовження їх творчої та фізичної активності;
- 3) реалізації культурно-освітніх напрямків.

Необхідність удосконалення діяльності з дедалі більш якісного задоволення потреб літніх людей у різних видах послуг і типах установ ставлять завдання підготовки та перепідготовки фахівців соціальних служб. Аналіз роботи соціального захисту показав, що у їх діяльності переважають захисні методи, а не підтримуючі. Це пов'язано з тим, що соціальні працівники почасти не озброєні відповідними методиками активізації клієнта, підвищення значущості самоактуалізації, самоадаптації та інших процесів, у яких соціально-психологічні установки клієнта переходять у адекватну активну фазу, відповідну часу, економічному становищу, особистій діяльності клієнта. Соматичні, психогенні, психологічні проблеми літніх і старих людей настільки складні, що без достатніх знань і спеціальної підготовки неможливо встановити причини дезадаптації літньої людини. Для вирішення першочергових завдань обслуговування людей похилого віку необхідна наявність кваліфікованих кадрів соціальних працівників на всіх рівнях. Тут допоможе експериментальна програма психологічної підготовки працівників соціальної сфери, яка дасть змогу їм перейти до нових, більш ефективних форм роботи, у тому числі і щодо активізації особистої діяльності клієнтів, підвищення відповідальності за результати своєї праці. Соціально-педагогічний підхід у соціальній роботі робить її особистіснозорієнтованою. Активно включаючи педагогічний підхід у зміст,

технології та методи всіх видів та напрямків соціальної роботи, професіонали повніше реалізують свій потенціал, роблять свою роботу більш успішною, ефективною. Ефективна реадаптація людей похилого віку можлива при активній взаємодії всіх фахівців, які беруть участь у цьому процесі. Соціально-педагогічний підхід до реадаптації людей похилого віку забезпечує інтеграцію діяльності соціальних працівників, педагогів, психологів, інших профільних фахівців, допомагає узгоджувати їхню позицію по відношенню до клієнта, зокрема і в організації їхнього дозвілля та відпочинкової активності.

2.2. Специфіка і особливості соціальної реадаптації людей похилого віку

Тривалий час людство формувало дбайливе та відповідальне ставлення до людей похилого віку. Соціальний захист людей похилого віку означає не тільки природний зв'язок між поколіннями, тут присутні досягнення людської цивілізації загалом, а також перспектива розвитку конкретних країн і народів. Значне збільшення частки людей похилого віку у складі населення гостро ставить питання про те, як відбувається процес реадаптації людей похилого віку до сучасних умов, які чинники, і якою мірою визначають цей процес.

Дослідження соціальної реадаптації осіб похилого віку є однією з нагальних проблем сучасної соціологічної науки, адже можливі різні зміни у людей похилого віку, що призводять до різного ступеня порушення взаємодії їх із соціальним середовищем, характер порушення даної взаємодії та її наслідки мають велике значення для суспільства в цілому. Іншою стороною проблеми є те, що підростаюче покоління має вчитися жити в «світі старих людей». Знання суспільством специфіки перебігу процесу старіння, включеності літніх у суспільні

відносини, застосування їхнього досвіду та професіоналізму в соціальній практиці є однією з умов оптимізації взаємовідносин між представниками різних поколінь.

Корінні перетворення в системі державної влади, політичної та економічної сферах неминує ведуть до істотних змін у суспільній свідомості, зміни індивідуальної та масової психології, ціннісних орієнтацій населення, значну частину якого становлять люди похилого віку. Спосіб життя літніх людей, їх ціннісні установки, досвід і мудрість становлять важливу основу сучасної соціокультури. Для процесу соціальної реадaptaції в нашій країні характерні: а) соціальна нестабільність, б) конфлікти нормативних уявлень про відношення особистості та суспільства, в) зростання соціальних ризиків та соціальної напруги, г) посилення соціальної стратифікації, д) криза механізмів соціального регулювання. Все це ускладнює пристосування людей похилого віку до своїх вікових змін, до «віку соціальних втрат» (статусу, роботи, ролей тощо).

Реальне життя більшості людей похилого віку залишається досить важким. Різка диференціація населення за рівнем доходів, збільшення кількості малозабезпечених громадян, до яких, насамперед, належать люди похилого віку, актуалізує проблему їх соціальної реадaptaції та захисту. Зростання числа соціально дезадаптованих громадян, що невпинно продовжується, вимагає особливої уваги до літніх і старих людей, бо при різкому падінні життєвого рівня вони страждають найбільше. Багато людей похилого віку, особливо самотні, інваліди, хворі змушені існувати на злиденній межі. Матеріальні, психологічні, медичні, соціальні проблеми посилюються катастрофою усталених ідеалів, цінностей, зниженою реадaptaційною здатністю, відчуттям своєї соціальної незатребуваності. Як результат – зниження рівня тривалості життя (особливо чоловіків). Прийняття нашим суспільством західних форм економіки, заснованої на жорсткій конкуренції, боротьбі фінансових груп, веде до загострення

міжособистісних відносин на всіх рівнях: на виробництві, у соціальній і політичній сферах, сімейно-родинному колі; веде до певної дегуманізації традиційних взаємин між дітьми та батьками, молоддю та літніми людьми. У період соціально-економічного неблагополуччя українського суспільства необхідна цілеспрямована робота з розвитку нових форм гуманних взаємодій між молодими людьми та представниками старшого покоління в тому числі і в аспекті організації дозвілля літніх людей для їхньої реадаптації.

За цих умов зростає роль і значимість соціальних інститутів, насамперед сім'ї, які здатні забезпечити соціальну реадаптацію, захист та підтримку громадян, які її потребують. Сім'я, за цих умов, набуває особливої значущості, стає чинником страховки, емоційної та соціальної підтримки. Через ідентифікацію з сім'єю, спілкування з дітьми та онуками, люди похилого віку намагаються знайти місце в новому періоді свого життя, де їх досвід і знання є соціально затребуваними. Зберігається і навіть посилюється взаємозалежність поколінь у ній. Турбота про літніх батьків залишається однією з основних цінностей у суспільстві, що особливо відображається на формуванні дозвілля літніх громадян.

У вітчизняній науковій літературі [12; 28; 56] період похилого віку розглядається як один із феноменів життєвого шляху особистості, що характеризується багатством накопиченого у минулому досвіду. Разом з тим, поки що мало відомо про форми, способи та засоби соціальної реадаптації літніх і літніх людей як до нового фізіологічного та соціального статусу. Літній вік багато авторів визначають як «вік поганої адаптації», хоча доволі мало відомо про процес соціальної реадаптації людей похилого віку та тих чинників, які визначають її ефективність.

Зазначимо, що сучасна соціальна ситуація як фактор адаптації та реадаптації характеризується руйнуванням і кризою соціальних цінностей та ідеалів

пострадянського суспільства, тобто того суспільства, в якому вирости і працювали нинішні люди похилого віку. Логіка розвитку цієї ситуації в Україні веде до переоцінки та зміни цінностей суспільства, переосмислення життя літніми людьми, що загалом робить особливий вплив на характер соціальної реадаптації.

Ревадаптація людей похилого віку є складним утворенням і відбувається одночасно на трьох рівнях: 1) на рівні суспільства та громади; 2) на рівні сім'ї та родини; 3) на особистісно-індивідуальному рівні (рис. 2.1).

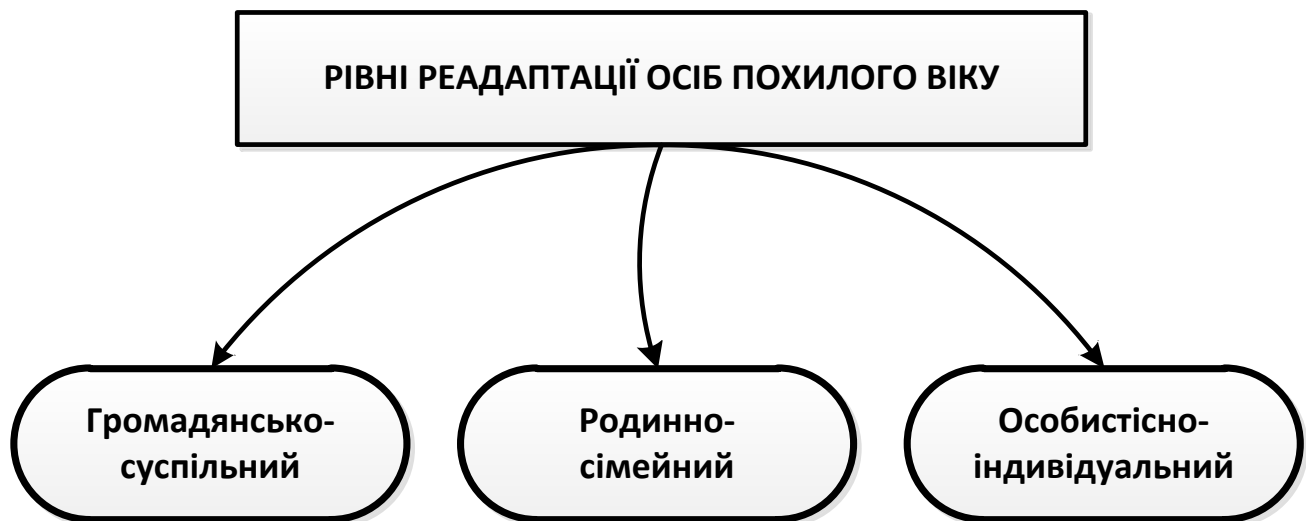

Рис. 2.1. Рівні реадаптації осіб похилого віку

У цій багаторівневій структурі виникають різні протиріччя і суперечності:

- 1) природно-еволюційні;
- 2) сімейно-суспільні;
- 3) індивідуально-сімейні;
- 4) соціально та антисоціально значущі.

Результати реадaptaції людей похилого віку до сучасної ситуації залежать як від особистих соціально-демографічних характеристик (стану здоров'я, сімейний стан, соціальна затребуваність), так і від допомоги з боку соціальних інститутів: держави, сім'ї, соціальних служб, громадських організацій, у тому числі й від патронажу студентами-волонтерами – майбутніми спеціалістами із соціальної роботи. Життєдайний процес соціальної реадaptaції та її ефективні результати багато в чому визначаються ступенем задоволеності літніми людьми сімейними цінностями. Сім'я, будучи соціальним інститутом, через свої функції та цінності сприяє подоланню різних міжпоколінних рубежів, що має особливе значення як для індивіда, так і для сімейної субкультури та суспільства в цілому. Наслідки соціальної реадaptaції людей похилого віку мають важливе значення для суспільства та соціокультури в цілому, а не тільки для конкретних індивідів та їх сімей та родин.

Висновки до розділу 2

Сучасна соціальна ситуація як чинник повторної адаптації літніх людей характеризується зародженням нової конфігурації суспільства, в якому руйнуються існуючі особливості соціальної поведінки, система соціального регулювання, відсутні ціннісно-орієнтаційні основи нового регулювання, спостерігається певна криза соціальних цінностей та ідеалів того суспільства, в якому вирости нинішні люди похилого віку.

Сутність реадaptaційного процесу полягає у переоцінці цінностей літніми людьми, засвоєнні ними нових цінностей ринково демографічного суспільства та формування ставлення до цих цінностей. Рeadaptaція людей похилого віку – це

структурований ієрархічно еволюційний процес, який поєднує наростання сумісності різних гендерно-вікових груп, подолання психічної травми виключення з життя при переході на пенсію, формування почуття справжності і насолоди життям літньої людини і формування стереотипу сприйняття процесу старіння. Соціальна реадаптація людей похилого віку до сучасної ситуації вимагає диференціації методів і форм реадаптації залежно від гендерно-демографічних характеристик, місця проживання, структури сім'ї. Серед основних чинників, що ускладнюють реадаптацію людей похилого віку, відзначаються проблеми здоров'я, незабезпеченості, невлаштованості побуту, втоми, відсутності яскравих перспектив у дітей та онуків.

Питання, які стосуються дозвіл'євого забезпечення літніх людей вимагають визнання важливості функціонального стану, але методи його визначення мають бути вдосконалені. В оцінку функціонального стану обов'язково повинні бути включені такі елементи, як функціональне оточення, запити та вимоги, що висуває до людини життя. Їх необхідно формулювати відповідно до тих можливостей літньої людини, які вона має. Слід також враховувати загрозу втрати незалежності у геронтогенезі. Хороша система соціальної підтримки може будуватися лише на розлогій інфраструктурі.

Ця проблема багатоаспектна і її вирішення не вичерпується цим дослідженням. Необхідність реадаптації людей похилого віку, а також роль соціальних послуг як механізму соціальної інтеграції та захисту надають цій діяльності нові актуальні виміри. Важливим і перспективним є подальше уточнення та розвиток загальної концепції реадаптації людей похилого віку шляхом формування заходів оптимізації їхнього дозвілля, виявлення можливих варіантів моделювання реабілітаційних систем всебічної допомоги літнім людям і тим, хто пов'язаний з ними, включаючи суспільство та сім'ю, розробка сучасних

технологій з професійної підготовки різноманітних фахівців, які працюють з людьми похилого віку. Дослідження проблеми реадаптації людей похилого віку набувають загальнозначущого характеру, що визначає доцільність вивчення проблем даної категорії населення з метою оптимізації тенденцій розвитку суспільства, сім'ї та особистості, реалізації концепції «позитивного старіння», надання нової якості соціальним відносинам.

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИКА ЖИТТЄДАНОЇ ЗРЕАЛІЗАЦІЇ РОЗВИТКОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ КУЛЬТУРНОГО ДОЗВІЛЛЯ ЛІТНІХ ЛЮДЕЙ

3.1. Дозвіллево-культурна діяльність як чинник оптимізації індивідуально-особистісного розвитку людей у літньому віці

Зміна демографічного балансу у суспільстві веде до перерозподілу ресурсів між представниками різних поколінь, оскільки літні громадяни потребують забезпечення та обслуговування, а кількість працездатного населення скорочується. Ці процеси ведуть до зміни економічних, політичних та культурних стратегій розвитку суспільства у XXI столітті. Людський потенціал, який втілений у запасі знань, навичок, інтелекту та творчих здібностей, стає ключовим ресурсом, що визначає життєвий рівень населення та конкурентоспроможність на глобальному ринку.

Результатом досліджень геронтологів стало спростування стереотипних уявлень про неминучість та незворотність погіршення здоров'я та функціонального стану з віком, а також про скорочення соціальних зв'язків та активність [20; 30; 47; 66]. Слід розкрити потенціал дозвіллево-культурної діяльності як чинника оптимізації індивідуально-особистісного розвитку людей у

літньому віці та їхньої реадаптації, а також виявити організаційний механізм, що забезпечить його зrealізацію.

Положення про розширення вікового діапазону реадаптаційної функції дозволя за допомогою її здійснення щодо людей похилого віку забезпечує можливість оптимізації їхнього індивідуально-особового розвитку та повторної адаптації до розвитку соціуму за рахунок реалізації потенціалу дозвілєвої діяльності [47]: 1) релаксаційно-активізаційного; 2) рекреаційно-розважального; 3) комунікативно-соціалізуючого; 4) реабілітаційно-терапевтичного; 5) інформаційно-освітнього; 6) культурно-естетичного. Це приведе до покращення соціально-психологічного розвитку та соціального вирівнювання (рис. 3.1).

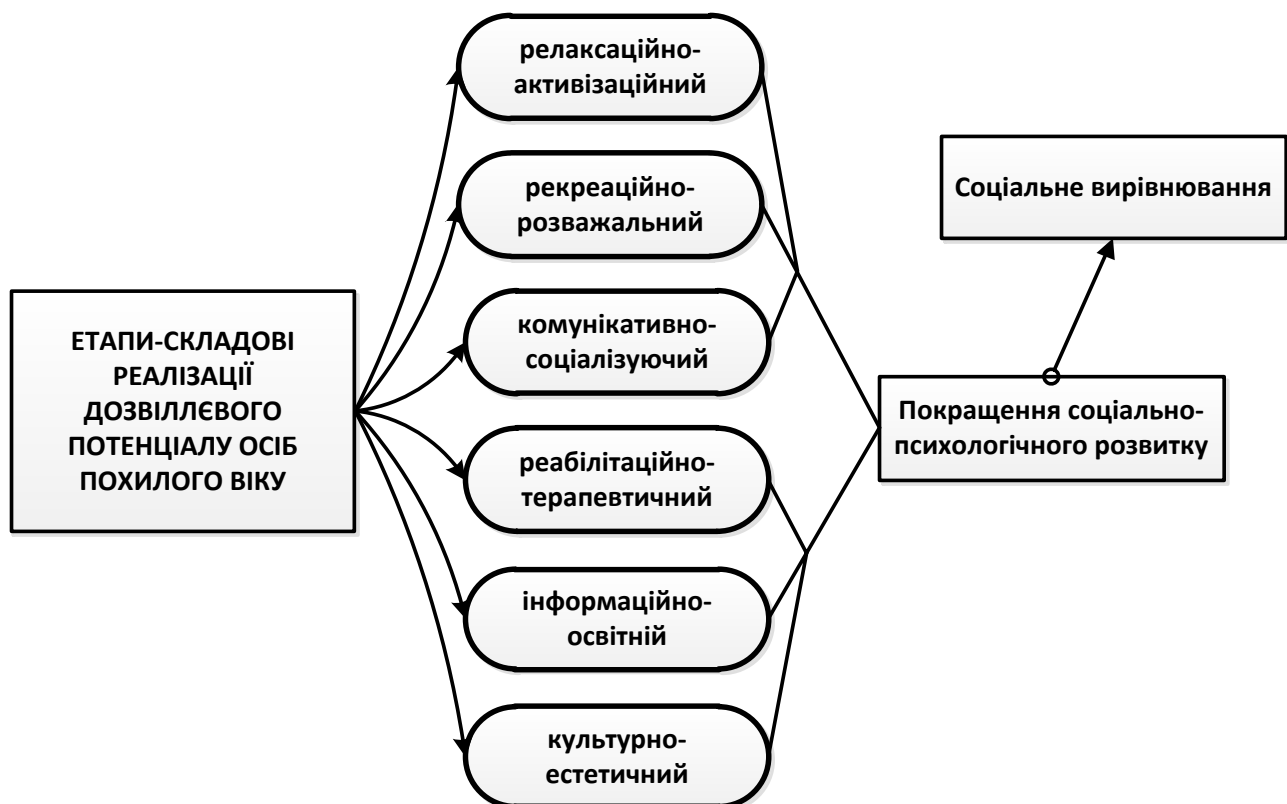

Рис. 3.1. Етапи-складові реалізації дозвіллевого потенціалу осіб похилого віку

Методологічні основи дозвілля – цілі, принципи супроводу та пріоритетні напрямки соціокультурного розвитку, що зумовлені особливостями фізичного, когнітивного, психосоціального розвитку у літньому віці та сучасною соціальною ситуацією. Організаційно-технологічна програма активізації дозвілевої поведінки людей похилого віку, які потребують реадаптації, суть якої полягає в активізації зусиль особистості та зміні культурно-дозвілевого середовища як прояву адаптивності до власних культурно-рекреаційних запитів і сподівань.

Глобальні напрямки соціокультурної геронтополітики, що спрямована на забезпечення умов для індивідуального розвитку у сфері дозвілля, реалізуються в за допомогою організаційно-управлінського механізму, що поєднує:

а) соціокультурну інфраструктуру, яка комплексно забезпечує соціокультурний розвиток, соціальне забезпечення та обслуговування літніх громадян;

б) правове забезпечення, що гарантує усунення організаційних, економічних та фізичних бар'єрів, які перешкоджають дозвіллевій діяльності;

в) диференціацію літнього населення, що дозволяє визначити його дозвіллеві запити і відпочинкові сподівання.

Соціокультурне обслуговування людей похилого віку має бути побудоване за принципами [34]:

– деінституціоналізації та громадської територіальності, що дозволяє створювати умови для життєдіяльності у відкритому соціальному середовищі за місцем проживання, у тому числі, для людей з порушеннями функціонального стану;

- плюралізму суб'єктів організації дозвілля, що забезпечує різноманітність діяльності;
- стимулювання та підтримки соціальної та культурної ініціативи населення, спрямованої на самоорганізацію;
- стандартизації послуг, що забезпечує рівний доступ до їх отримання;
- підтримки соціокультурної самобутності людей похилого віку, за допомогою задоволення їх національних, етнічних та релігійних інтересів;
- міжінституційної та міжсекторної взаємодії з метою комплексного та раціонального використання ресурсів.

Дозвілле-середовище є розвиваючим мікросередовищем для людей похилого віку, що дозволяє максимально наблизити до людини соціалізовані та культурні ресурси суспільства за рахунок її організаційно-функціональної структури, адаптивної до дозвілєвих запитів і забезпечує різноманіття таких програм та їх варіативність. Включення людей похилого віку до культурно-дозвілевої діяльності в середовищі територіальної громади є чинником оптимізації їх життєдіяльності, оскільки сприяє посиленню інтелектуальної та фізичної активності, розширенню обсягу соціальних зв'язків, підвищенню загальної задоволеності життям та покращенню вітальності.

Комплексний розгляд проблеми реадаптації людини в літньому віці на підставі теорій, концепцій та методів, накопичених у психології, соціології, геронтології, педагогіці та теорії соціально-культурної діяльності дозволяє визнати багатогранність та безмежність процесу індивідуально-особистісного розвитку людини. Прогресивний характер цього процесу забезпечується безперервним, від початку до кінця життя, включенням у соціокультуру і соціум. На підставі аналізу змісту процесу індивідуально-особистісного розвитку та положення соціально-демографічної групи, що розвиває потенціал культурно-

дозвілевої діяльності щодо людей похилого віку визначений як складний феномен, що включає комплекс можливостей для досягнення наступних розвиваючих ефектів: соціально-психологічної підтримки в культурній середовищі та підвищення рівня соціально-психологічної реадaptaції до індивідуального старіння та розвитку соціуму, а також збереження та покращення фізичної форми.

Новизна проблеми розвитку літніх людей і нерозробленість основ його супроводу, в тому числі, в умовах дозвілля, визначили необхідність сформулювати методологічні основи герогогіки(як науки, що вивчає соціальні проблеми літніх людей) дозвілля – цілі, принципи супроводу та пріоритетні напрямки соціокультурного розвитку людей похилого віку, когнітивного, фізичного розвитку та сучасною соціальною ситуацією.

З метою виявлення оргмеханізму, що ефективно забезпечить реалізацію розвиваючого потенціалу дозвілля в сучасних умовах, нами сформульовані провідні напрямки глобальної соціокультурної геронтополітики та проведено аналіз соціальної практики її здійснення. Сучасна соціокультурна геронтополітика та соціальна практика її реалізації в цивілізованих країнах є цілісною системою забезпечення умов для прогресивного процесу індивідуально-особистісного розвитку в літньому віці. Вона спрямована на розвиток системи соціокультурного обслуговування, її інфраструктури та ресурсів і створення адекватної віковим особливостям соціокультурного мікросередовища, включеного в єдиний соціокультурний простір. Організаційно-функціональною моделлю забезпечення умов розвитку людей похилого віку в умовах дозвілля є культурно-дозвіллєведовкілля.

3.2. Практика організації дозвілля як форми соціокультурної реадаптації людей похилого віку

Вирішення проблем соціокультурної реадаптації людей похилого віку слід шукати у сфері організації вільного часу. Соціокультурну реадаптацію визначають як наслідок активної життєдіяльності громадян похилого віку, у ході якого надається можливість приємно проводити вільний час, задовольняти різноманітні культурно-просвітницькі потреби, пробуджувати нові інтереси. Вільний час – це час для насолод, розвитку духовної сфери, час вільної творчості та соціально-культурної діяльності.

Протягом останніх десятиліть спостерігається збільшення тривалості життя та зростання чисельності людей похилого віку. Старіння населення спричинило різке зростання наукового інтересу до геронтологічних проблем. Активно розробляються і реалізуються міжвідомчі програми профілактики старіння задля забезпечення активного довголіття, соціальної реадаптації людей похилого віку, підтримки їхньої фізичної та психічної активності.

У сучасних економічних умовах люди похилого віку почасти займають у суспільстві маргінальне соціокультурне становище. Проблема активності літньої людини, її свідомої участі в соціокультурному житті, готовності до самореалізації та самовдосконалення хвилюють громадськість усього світу. Припинення трудової діяльності, низька соціальна мобільність, обмеження набору соціальних ролей та зниження культурної активності осіб «третього віку» звужує рамки їхнього способу життя. Життєдіяльність літніх людей, які змушені значний період

життя проводити на самоті, мають свою специфіку організації способу життя: самотність, депресія, обмежений вибір занять, бідність вражень та контактів із зовнішнім світом. Все це робить необхідним вивчення організації вільного часу як чинника соціокультурної реадаптації людей похилого віку в нових умовах побутування.

Призначення організації вільного часу літніх людей полягає в її спрямованості на соціальну реадаптацію, підтримання соціальної активності, розвиток особистісного потенціалу літніх людей, надання можливості корисно і приємно проводити вільний час, задоволення потреб у культурно-дозвільній діяльності, у комунікації та відновленні життєвого тону. Вільний час – це час дозвілля, яким людина може сама розпоряджатися, на власний розсуд, не пов'язує його з покладеними обов'язками і зобов'язаннями, він може використовуватися для задоволення своїх потреб і прагнень. Дане поняття асоціюється із задоволенням соціокультурних потреб, відпочинком та розвагами. Нині отримала загальне визнання концепція Всесвітньої асоціації з питань проведення вільного часу під назвою «Важливіше, ніж виживання», згідно з якою «вільний час призначений для задоволення потреб людини в культурі, соціальних устремліннях, потребах у регенерації тіла і душі, що здійснюється у сфері дозвілля» [30].

До основних завдань організації вільного часу людей похилого віку відносять:

- а) нейтралізацію та усунення причин ізоляції людей літнього віку в соціокультурній сфері;
- б) залучення їх до соціокультурної діяльності, надання їм конкретної допомоги відповідно до їхніх інтересів та можливостей;

в) підтримку літньої людини у сфері організації вільного часу та відпочинку з урахуванням етнічних, вікових, конфесійних та інших чинників(рис. 3.2).

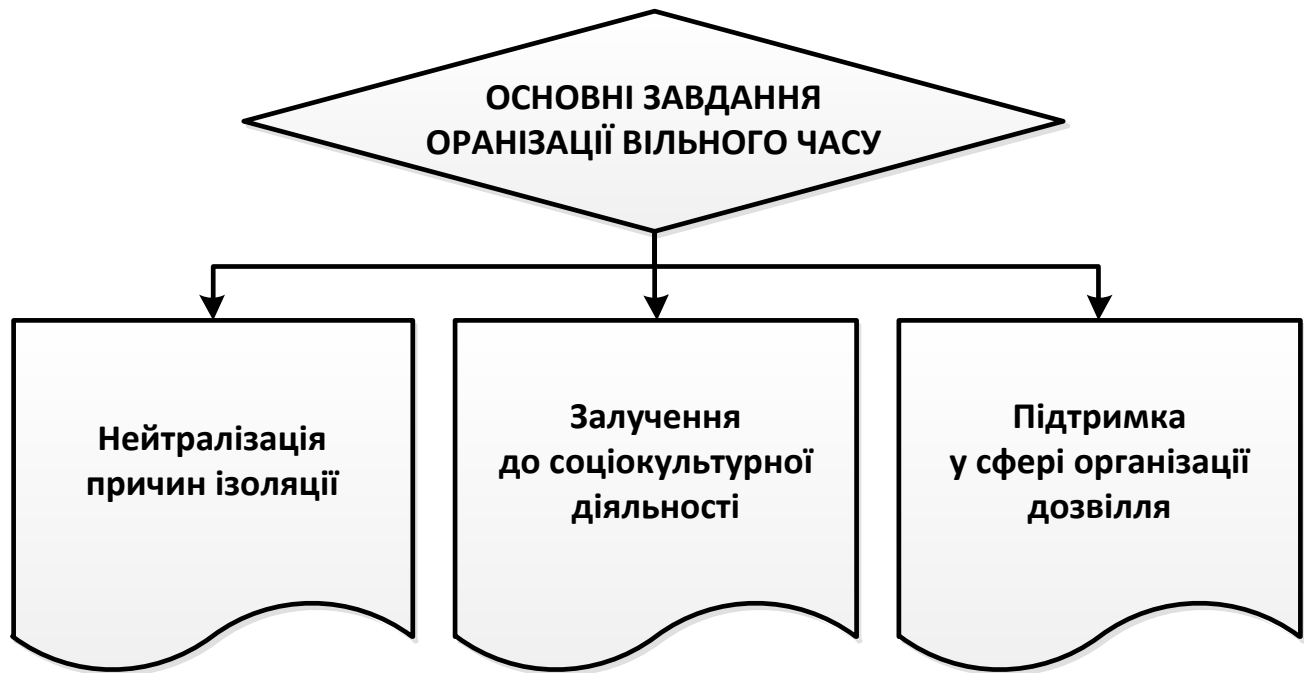

Рис. 3.2. Основні завдання організації вільного часу людей похилого віку

У нашій країні вільний час людей похилого віку тільки починає перетворюватися на велику цінність, на відміну від зарубіжних країн. Особливе місце серед улюблених занять літніх людей після перегляду різноманітного відеоконтенту та соціальних мереж займає домашнє господарство, походи до друзів або прийом гостей у себе вдома, читання художньої або науково-популярної літератури, журналів, прогулянки на природі. Лише невелика частина людей похилого віку бере участь у хоровому церковному співі, відвідують дискусійні клуби, гуртки художньої самодіяльності, майстерні з виготовлення

предметів народної художньої творчості тощо. У вільний час люди похилого віку також люблять шити і в'язати, захоплюються рослинництвом і різьбленням по дереву, ходять на полювання і рибалять, слухають музику та ін. Вільний час та відпочинок відіграють особливо важливу роль у житті людей «третього віку». Наявність вільного часу дозволяє людям похилого віку, які проживають удома чи в спеціалізованій установі, активніше включатися в громадське життя, пред'являти запит на активне дозвілля.

На жаль, переваги організації вільного часу поки що не стали звичним атрибутом способу життя людей похилого віку. Мають бути подолані негативні тенденції розвитку дозвіллієвої сфери, таких як «статичне одомашнення» вільного часу літніх людей, пов'язане з поширенням Інтернету і соціальних мереж, переважанням суто пасивного відпочинку. Проблема організації вільного часу має загальнодержавне значення, тому їй потрібно приділяти велику увагу. Різноманітність освітніх, рекреативних, релаксаційних та інших програм покликані створити такі умови, в яких люди похилого віку та літні громадяни могли б здійснювати повноцінну життєдіяльність. Практика реадaptaційної роботи з людьми похилого віку свідчить про необхідність вдосконалення системи соціально-культурних заходів для людей похилого віку, залучення їх до активної соціокультурної діяльності, збереження унікальних духовних цінностей українського народу.

У роботі з людьми «третього» віку необхідно використовувати широкий спектр форм роботи рекреаційної та реадaptaційної спрямованості. На особливу увагу в роботі з літніми людьми заслуговує арт-терапія. Вона є ефективним засобом зближення людей, допомагає подолати апатію та безініціативність, полегшує включення літньої людини до суспільного життя. Як показує досвід роботи хороші результати в поліпшенні соціального самопочуття людей похилого

віку, зниження психологічної напруженості в їхньому середовищі дає проведення фестивалів спогадів ретрофільмів, випущених у минулі роки і розповідають про часи молодості та зрілості. Вплив на емоції літньої людини, поліпшення її настрою, благотворно діє на психоемоційний стан, пробудження енергії літньої людини дозволяє досягти музикотерапія. Літніх людей у вільний час приваблює до активності можливість грати різних музичних інструментах, брати участь у оркестрі, музичних колективах при закладах культури та церквах.

Останнім часом бібліотерапія стає найпопулярнішою формою організації вільного часу людей похилого віку. Її соціокультурна спрямованість здійснюється фахівцями для людей похилого віку та інвалідів через художнє читання, дискусії, літературні вечори, літературні та поетичні клуби, виставки книг, і, звичайно, регулярну роботу бібліотечної зали.

Організація вільного часу літніх людей передбачає також застосування ігротерапії. Для багатьох літніх людей гра – улюблений вид діяльності та спілкування у вільний час. Люди похилого віку намагаються зайняти вільний час, граючи в доміно або в шахи, влаштовують турніри між мешканцями. Дуже популярними в останні роки серед осіб літнього віку стали різноманітні мережеві ігри на індивідуальних комунікаційних засобах – смартфонах і планшетах.

Аматорські об'єднання користуються популярністю серед літніх людей. Спільність інтересів та захоплень дозволяє створювати клуби радіоаматорів, художні об'єднання, клуб любителів пісні, клуб любителів музики, клуб любителів театру, кіноаматорів, а також клуби любителів природи, квітникарів, астрономів тощо.

Практика відчуває необхідність у вдосконаленні організаційної діяльності дозвілля та вільного часу літніх людей. Це могло б підвищити якість життя літніх громадян, сприяло б успішній реадаптації до нових умов життєдіяльності. Фахівці

намагаються урізноманітнити вільний час, відпочинок та дозвілля громадян похилого віку інноваційними соціально-культурними формами та технологіями діяльності.

Певний досвід організації вільного часу дає реалізація соціального проєкту «Терапія творчістю», яка сприяє соціальній реадaptaції та реабілітації людей похилого віку. Також успішно застосовується арт-терапія. Завдяки створенню творчих клубів «Умілі руки» та «Рукодільниця» люди похилого віку активно проводять вільний час, беруть участь у колективах художньої самодіяльності. Розташування із водоймою дозволяє людям похилого віку у вільний час приходити на берег озера, де можна погодувати рибу, поспостерігати за водоплавними птахами, відпочити на природі. Аквафіштерапія формує активну життєву позицію, спонукає людей похилого віку займатися лікувальною фізкультурою на свіжому повітрі, підвищує реабілітаційний потенціал.

Задля покращення якості соціального обслуговування та життя літніх громадян з урахуванням їх інтересів, потреб, побажань та стану здоров'я нами здійснена пілотна розробка соціального проєкту в інтернатній установі, де на початковому етапі було створено зимовий мінісад, створено кімнати психологічного розвантаження, які обладнані технічними засобами. У соціальний проєкт внесено варіативний дозвіллевий модуль, який включає посильні види діяльності: спів, рукоділля, малювання, настільні ігри, виготовлення виробів і сувенірів з різних матеріалів. Робота клубних об'єднань відображає широке коло інтересів літніх громадян.

Внаслідок організації вільного часу відбувається:

- а) підвищення якості обслуговування громадян;
- б) підвищення умов для побутування;
- в) зниження рівня показника захворюваності;

- г) збільшення тривалості життя людей похилого віку;
- д) підвищення життєвої та творчої активності літніх громадян.

Важливо зуміти організувати таку роботу і такі дозвілєві заходи, які б допомагали в реадаптації громадян похилого віку. Підвищити якісний рівень дозвілєвих заходів можна шляхом впровадження нових, нетрадиційних форм розваги, просвіти, спілкування та відпочинку, їх широкого вибору для літніх громадян.

3.3. Експериментальні підходи до формування соціально-культурної активності людей похилого віку

Головним завданням експериментальної частини нашого дослідження став аналіз формування та реалізації дозвіллевої соціально-культурної активності людей похилого віку в установах соціального захисту. Відповідно до цільової установки нами було апробовано та обґрунтовано соціально-педагогічні особливості та соціально-культурні умови формування та реалізації соціально-культурної активності людей похилого віку в установах соціального захисту. Дослідно-експериментальною базою дослідження став обласний геріатричний пансіонат. В експерименті брало участь 48 осіб літнього віку (24 особи склала експериментальна група і 24 – контрольна). Дата проведення: жовтень-листопад 2021 року. Нами використовувалися наступні комплекси методів: анкетування, опитування, спостереження, соціально-педагогічний експеримент, вивчення документації, математичні методи обробки отриманих експериментальних даних.

Вирішення проблемних питань дозволя літніх громадян визначається обов'язковістю вивчення вікових, соціально-психологічних особливостей, індивідуальних рис особистості та потреб у літньому віці, створенням необхідних соціально-культурних умов. У зв'язку із цим дослідницька робота проводилася поетапно (рис. 3.3).

Рис. 3.3. Етапи проведення дослідження соціально-культурної активності

На I етапі експерименту виявлялися проблеми людей похилого віку, оцінювалася їх потреба у різних дозвіллевих видах допомоги. Крім того, на цьому етапі намічалися шляхи, форми та методи проведення культурно-дозвіллевої діяльності відповідно до проблемного поля осіб «третього віку».

II етап експерименту передбачав розробку та експериментальне апробування соціально-культурної програми з метою забезпечення фізичного, психологічного, емоційного благополуччя людей похилого віку, яка сприяє реалізації їх внутрішнього потенціалу у вигляді культурно-дозвіллевих заходів.

III етап експерименту включав аналіз змін емоційно-психологічного, фізіологічного і творчого стану осіб «третього віку» в порівнянні з контрольною групою і розробку практичних рекомендацій щодо задоволення соціально-культурних інтересів і потреб літнього населення та подальшого їх використання в повсякденному житті.

Загальна кількість учасників контрольної групи становила 24 особи: 10 пенсіонерів, які займаються в клубі за інтересами та 14 – співають у церковному хорі. Періодичність відвідувань літніми людьми клубів за інтересами – двічі на тиждень. На I етапі роботи всім досліджуваним контрольної та експериментальної груп була запропонована «Вступна анкета для референтного опитування», що складалася з 14-ти питань із взірцевими варіантами відповідей на них і дала можливість виявити наступні складові:

- типові соціальні характеристики;
- соціальний статус, вік, склад сім'ї;

- ступінь задоволеності життям;
- спосіб життя, ціннісні орієнтації та установки;
- культурно-дозвіллеві переваги: спрямованість, потреби, інтереси.

Потім була проведена попередня психологічна експрес-діагностика, основним завданням якої стало виявлення:

- особливостей особистісного розвитку;
- потреби у духовно-творчих та пізнавальних заходах;
- наявності внутрішніх ресурсів, що сприяють успішності сприйняття корекційно-реабілітаційних заходів.

Аналіз проведеного анкетування результатів показав, що застосування комплексної соціально-психологічної реабілітації дозволяє ефективно виконувати роботу з виявлення та розвитку внутрішнього потенціалу літньої людини, формуванню у її свідомості нових цілей та мотивів майбутньої життєдіяльності.

Такі висновки були зроблені на порівнянні відмінностей між учасниками експериментальної та контрольної груп і дозволили дійти висновку про те, що робота в цілому знаходить позитивний відгук серед літніх людей, що перебувають у закладі. З усіх учасників експерименту 92% респондентів оцінили роботу відділень як хорошу, 4% як задовільну і лише 4% не змогли сформулювати своє ставлення до неї.

Тут слід зазначити, що особистісне самовизначення людей старшого віку стало одним із позитивних моментів їхньої включеності у процес соціально-культурної активності та комплексної реадaptaції. Після закінчення експерименту 68% опитаних заявили про те, що у них з'явилася можливість активізувати власні ресурси, які можна направити на подолання існуючих негативних сторін, пов'язаних із життєдіяльністю у літньому віці.

У розмові респонденти наголошували на необхідності утримання активної життєвої позиції, зокрема й у відстоюванні власних інтересів, оскільки поліпшення життя значною мірою залежить від них самих і це не найгірший варіант самовизначення в старості. 36% респондентів заявили, що відвідування відділень денного перебування дозволило їм стати залученими до процесу спільного творчого відпочинку, урізноманітнити життя та знизити вплив негативних чинників, що впливають на процес успішної реадаптації до суспільства.

Всі опитані люди похилого віку підкреслювали позитивні зміни, що відбулися з ними. І якщо на початковому етапі багатьом здавалося, що життя на старості вже ніщо не змінить, то тепер на власному прикладі вони переконалися, що такі зміни можливі.

На початку експерименту у контрольній групі спостерігався середній рівень психоемоційних характеристик, який практично не змінився для його завершення. 36% опитаних оцінили свій настрій як хороший, заявивши, що вважають себе оптимістами і давно навчилися контролювати свої почуття та емоції, 56% досліджуваних продемонстрували ситуативну тривожність, схильність до перепадів настрою, 8% відчуття пригніченості, постійну внутрішню напруженість, роздратування.

Відмінні від них характеристики психоемоційних проявів людей похилого віку, що пройшли комплексну реабілітацію у закладі. Після закінчення експериментального впливу у 72% спостерігалось інтенсивне підвищення психічної активації, інтересу, емоційного тону, комфортності, у 20% – намітилася тенденція до зниження внутрішньої напруги, яке на початку експерименту мало високий ступінь виразності, 8% дійшли висновку, що майже

перестали концентрувати увагу лише на негативних сторонах навколишньої дійсності і стали адекватнішими.

Крім того, виявилось, що учасники експериментальної групи стали відходити від стереотипного уявлення про старих людей як об'єкт безцільного існування, що просто доживає життя і не може змінити його на краще. Відпочинок у відділенні денного перебування дав їм поштовх до формування позитивного образу людини похилого віку, яка успішно адаптується в соціумі, за допомогою культурно-дозвілєвої діяльності.

Після проведення реадaptaційних заходів було виявлено наступне: 40% заявили про необхідність кардинальної зміни проведення вільного часу, тобто наголосили на необхідності спрямовувати сили не тільки на задоволення суто побутових потреб, а й на активне долучення до процесу культурно-дозвілєвої діяльності: перегляд відеоконтенту, прогулянки свіжим повітрям, відвідування музеїв та виставок тощо; 32% опитаних людей похилого віку задумалися про пошуки клубів і гуртків за інтересами, в яких вони могли б займатися, розширюючи коло знайомств і задовольняючи потреби пізнавальної та творчої діяльності; 28% пенсіонерів експериментальної групи відзначили позитивні зміни, що відбулися з ними, та виявили бажання відвідувати в майбутньому спеціальні установи з метою соціально-психологічної реабілітації та реадaptaції.

На підставі аналізу соціальної практики щодо створення умов для реалізації розвиваючого потенціалу культурно-дозвілєвої діяльності людей похилого віку та результатів дослідно-експериментальної роботи було зроблено практичні висновки та сформульовано рекомендації.

Беручи до уваги демографічну ситуацію і тенденцію до соціального управління на місцях, слід шукати шляхи вдосконалення механізму реалізації соціокультурної геронтополітики на рівні об'єднаних територіальних громад. У

зв'язку з цим напрямки оптимізації діяльності щодо створення умов для реадаптації та подальшого соціокультурного розвитку людей похилого віку із застосуванням міжнародного досвіду можуть бути означені так (рис. 3.4):

1) забезпечити створення культурно-дозвілєвого довкілля на місцевому рівні, адаптивного до потреб людей похилого віку, до структури якої включити всі культурно-дозвілєві, освітні, медичні установи та установи соціального обслуговування і забезпечення, які розташовані на даній території, з метою об'єднання та раціонального використання їх адміністративно-управлінських, матеріальних, кадрових, природних та культурних ресурсів на основі міжсекторної взаємодії;

2) розвивати і заохочувати ініціативи жителів, зокрема самих людей похилого віку, щодо створення некомерційних громадських організацій соціальної та культурної спрямованості та участі у розробці та реалізації місцевої територіальної політики соціокультурного розвитку;

3) забезпечувати всебічний супровід культурно-дозвілєвої діяльності через відповідність її змісту та форм особливостям розвитку людей у літньому віці та сучасній соціальній ситуації.

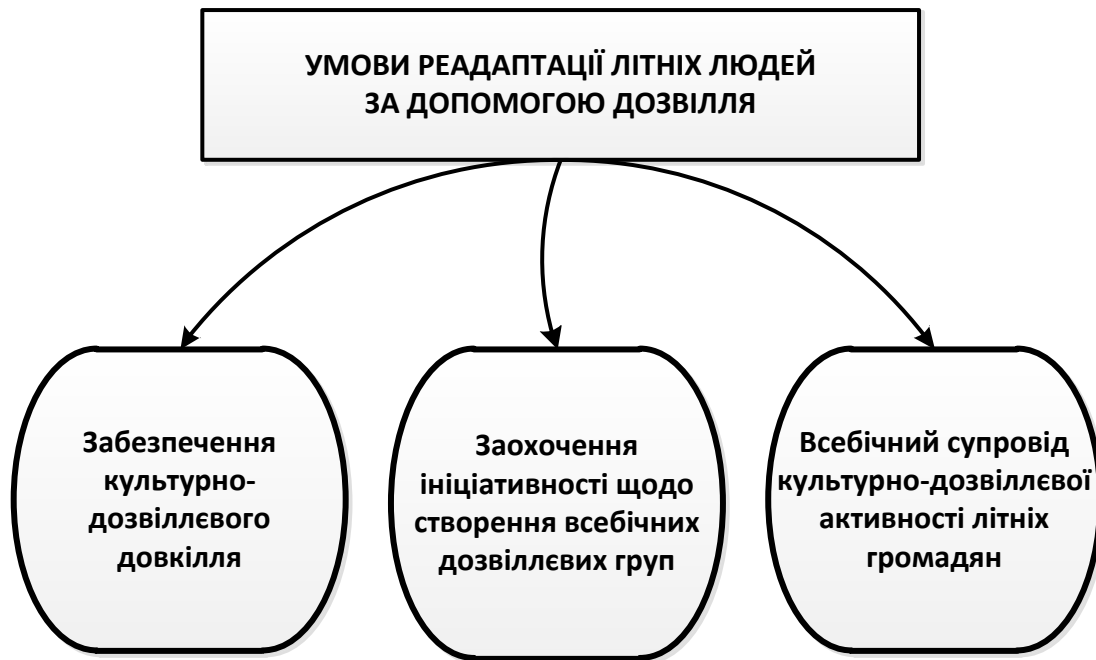

Рис. 3.4. Умови длядозвілєвої реадптації літніх людей

За оцінкою людей похилого віку, які брали участь в експерименті, це головню пов'язане з тим, що чималі можливості та перспективи відкриваються, завдяки, наприклад, трудотерапевтичним заняттям, оскільки посильна праця приносить також і моральне задоволення. Вироби, виготовлені людьми похилого віку, демонструвалися на виставках, а також передавалися до спеціальних дитячих закладів. Пенсіонери бачили, що продукт їхньої праці затребуваний, і отже, вони мають можливість робити посильний внесок у макро- та мікросоціум. Все це говорить про позитивний перебіг реадптації людей похилого віку з допомогою заходів організації їхнього дозвілля та позитивний аспект застосування вищезначених практичних заходів.

Висновки до розділу 3

Опрацювавши роботи вітчизняних та зарубіжних науковців, в яких досліджуються проблеми реадaptaції громадян похилого віку, в тому числі шляхом покращення їхнього дозвілля, а також застосувавши батарею практичних заходів, ми сформували напрямки організації соціальної реадaptaції літніх осіб. Ми практично довели, що дозвілля є розвиваючим мікросередовищем для людей похилого віку, яке дозволяє максимально наблизити до людини соціалізовані та культурні ресурси суспільства за рахунок її організаційно-функціональної структури, адаптивної до дозвіллевих запитів і забезпечує різноманіття таких програм та варіативності. Включення людей похилого віку до активної відпочинкової діяльності є чинником оптимізації їхньої життєдіяльності, оскільки сприяє посиленню інтелектуальної та фізичної активності, розширенню обсягу соціальних зв'язків, підвищенню загальної задоволеності життям та покращенню їхньої вітальності.

Комплексний розгляд проблеми реадaptaції людини в літньому віці дозволяє визнати багатогранність та безмежність процесу індивідуально-особистісного розвитку людини «третього віку». Прогресивний характер цього процесу забезпечується безперервним включенням у соціальне довкілля. На підставі аналізу змісту процесу індивідуально-особистісного розвитку та положення соціально-демографічної групи, що розвиває потенціал культурно-дозвілевої діяльності щодо людей похилого віку визначений як складний феномен, що включає комплекс можливостей для досягнення наступних розвиваючих ефектів: соціально-психологічної підтримки в соціокультурному довкіллі та підвищення рівня соціально-психологічної реадaptaції до непростого процесу

зміни життєвого укладу та індивідуального старіння і розвитку соціуму, а також збереження та покращення фізичної форми і духовного вітального потенціалу.

ВИСНОВКИ

1. На сьогодні життя більшості людей похилого віку в нашій державі є доволі непростим. Значна диференціація населення за рівнем доходів, збільшення кількості малозабезпечених громадян, до яких, насамперед, належать люди пенсійного віку, актуалізує проблему їх реадaptaції та всебічного соціального захисту. Зростання числа соціально дезадаптованих громадян, що невпинно продовжується і щоразу збільшується, вимагає особливої уваги до літніх людей, адже при різкому падінні життєвого рівня саме вони страждають найбільше. Багато людей похилого віку, особливо самотні, інваліди чи хворі змушені існувати на межі злиднів та фізіологічного виживання. Матеріальні, психологічні, медичні, соціальні проблеми нині посилюються катастрофою усталених ідеалів, цінностей, зниженою реадaptaційною здатністю, відчуттям своєї соціальної незатребуваності. Що зрештою приводить до зниження рівня тривалості життя і зникнення у людей похилого віку бажання до будь-якої соціальної активності.

2. За умов демографічного старіння суспільства, масштабних соціально-економічних і морально-психологічних змін, що відбуваються в нашій країні, зокрема враховуючи військові дії, реадaptaція людей похилого віку набуває особливої гостроти та актуальності. Зростання частки людей похилого віку в усьому населенні України ставить перед інститутами держави і суспільства невідкладні завдання використовувати життєвий, соціальний та професійний досвід людей старшого віку та компенсувати їхні потреби. Літні люди часто відчують стан незатребуваності та непотрібності, що викликане як психофізіологічними змінами, так і соціальними трансформаціями, які пов'язані із

виходом на пенсію, позбавленням усталеного роками звичного соціального статусу, матеріально-економічними обмеженнями пенсійного побутування. Вже в ранньому пенсійному віці різко знижується рівень соціальних контактів, соціальної адаптованості, професійна незатребуваність не знаходить належної заміни іншими видами суспільної діяльності, що різко змінює психологічний стан людей похилого віку, призводячи до тяжких депресій, психопатій та інколи навіть до суїциду.

3. Несприятливі чинники життєдіяльності старшого покоління висувують високі вимоги до їх реадаптаційних можливостей. Умови сучасного життя змушують шукати нові підходи до людей «третього» віку. Виходом із ситуації може бути комплекс консолідованих реабілітаційних та реадаптаційних заходів за участю держави, суспільства та самих людей похилого віку, зокрема і шляхом організації їхнього дозвілля. Сучасна соціальна ситуація в Україні як чинник повторної адаптації літніх людей характеризується зародженням нової конфігурації суспільства, в якому руйнуються усталені особливості соціальної поведінки, система соціального регулювання, відсутні ціннісно-орієнтаційні засновки нового регулювання, спостерігається певна криза соціальних цінностей та ідеалів того суспільства, в якому вирости нинішні люди похилого віку.

4. Соціальна робота з людьми похилого віку в нашій країні в даний час вступила в новий етап свого розвитку – етап комплексного теоретичного осмислення феномену старості та старіння з точки зору впливу його на особистість та соціум, всебічного вивчення проблем літніх людей та «старіючого» соціуму в їх взаємозалежності та взаємозв'язку, наукового обґрунтування та технологізації практичної професійної діяльності з надання соціальної допомоги та підтримки людей пізнього віку, запровадження нових форм та методів

соціального обслуговування. Це дозволяє за допомогою цілеспрямованого впливу на соціум загалом і літню людину, зокрема, оптимізувати тенденції розвитку суспільства, зробити період діяльного існування особистості більш тривалим, максимально активним і повноцінним, реалізувати концепцію «успішної старості».

5. Сутність реадаптаційного процесу полягає у переоцінці цінностей літніми людьми, засвоєнні ними нових цінностей нового інформаційного суспільства та формування ставлення до цих цінностей. Рееадаптація людей похилого віку – це структурований ієрархічно еволюційний процес, який поєднує наростання сумісності різних гендерних груп, подолання психічної травми виключення з життя при переході на пенсію, формування почуття справжності і насолоди життям літньої людини і формування вітального стереотипу сприйняття процесу старіння. Соціальна реееадаптація людей похилого віку до сучасної політичної та соціально-економічної ситуації вимагає диференціації методів і форм реееадаптації залежно від гендерно-демографічних характеристик, місця проживання, структури сім'ї та родини. Серед основних чинників, що ускладнюють реееадаптацію людей похилого віку, відзначаються проблеми здоров'я, незабезпеченості, невлаштованості побуту, втоми, відсутності яскравих перспектив у дітей та онуків, що особливо посилюється у часи воєнного лихоліття.

6. Проведене практичне дослідження дало нам змогу виділити ряд проблем соціальної реееадаптації, які в сучасній схемі життя не мають стовідсоткового вирішення, почасти значно ускладнюють реееадаптацію або зовсім її унеможлиблюють. Оцінюючи своє матеріальне становище, респонденти підтвердили об'єктивні статистичні дані у тому, що значна частина живе межі бідності і навіть убогості. Прагнення поліпшити своє матеріальне становище підштовхує людей похилого віку до більш активного самообслуговування, а також

до додаткових заробітків. У той же час, надія на допомогу держави залишається суттєвим адаптуючим чинником підтримки життєвого рівня, аніж розрахунок на власні сили. Відзначаючи потреби у соціальній підтримці, літні люди головно очікують отримати грошову, медичну та побутову допомогу, потім їхні надії звернені на покращення харчування, житла, а на останньому щаблі стоїть допомога у працевлаштуванні. Соціальний добробут людей похилого віку лежить головним чином на членах сім'ї і близьких родичах. У разі відчутної функціональної недостатності значну допомогу їм надають друзі та сусіди, але це замінює підтримки сім'ї та родини. Слід зазначити нестачу координації між установами медичної та соціальної допомоги, але ще більшою мірою це стосується громадських, благодійних та добровольчих служб. Для оптимізації соціальної та медичної підтримки літніх людей необхідно покращити комунікацію та посилити взаємодію різних груп та систем обслуговування.

7. Отримані в ході дослідження результати, що стосуються дозвілєвого забезпечення вимагають визнання важливості функціонального стану, але методи його визначення мають бути вдосконалені. В оцінку функціонального стану обов'язково повинні бути включені такі елементи як функціональне оточення, запити та вимоги, що висуває до людини сучасне контрверсійне життя. Слід також враховувати загрозу втрати особистісної незалежності у геронтогенезі. Хороша система підтримки може будуватися лише на розлогій соціальній та культурно-відпочинковій (рекреаційній) інфраструктурі.

8. Беручи до уваги демографічну ситуацію і тенденцію до соціального управління на місцях, слід шукати шляхи вдосконалення механізму реалізації соціокультурної дозвілєвої геронтополітики на рівні об'єднаних територіальних громад. У зв'язку з цим напрямки оптимізації діяльності щодо створення умов для реадaptaції та подальшого соціокультурного розвитку людей похилого віку із

застосуванням міжнародного досвіду можуть бути означені таким чином: а) забезпечення створення культурно-дозвілєвого довкілля на місцевому рівні, адаптивного до потреб людей похилого віку, до структури якої включити всі культурно-дозвілєві, освітні, медичні установи та установи соціального обслуговування і забезпечення, які розташовані на даній території, з метою об'єднання та раціонального використання їх адміністративно-управлінських, матеріальних, кадрових, природних та культурних ресурсів на основі міжсекторної взаємодії; б) розвиток і заохочення ініціатив жителів, зокрема самих людей похилого віку, щодо створення некомерційних громадських організацій соціокультурної спрямованості та участі у розробці та реалізації місцевої територіальної політики соціокультурного розвитку в частині формування культури рекреації і дозвілля; в) забезпечення всебічного супроводу культурно-дозвілєвої діяльності через відповідність її змісту та форм до особливостей розвитку людей у літньому віці та сучасної соціальної ситуації.

9. Всебічний аналіз проблем та очікувань громадян похилого віку показав, що в сучасних складних соціально-економічних умовах рівень їхньої соціальної реадaptaції безпосередньо пов'язаний з матеріальною забезпеченістю та участю державних та громадських структур у реалізації їхніх соціальних прав. Причому останні проявляють себе як рівноправні партнери державних органів, проте необхідні більш скоординовані заходи громадських об'єднань із державними структурами. Тут доцільною має стати модель управління соціальною реадaptaцією людей похилого віку на основі концепції соціального маркетингу, що включає змістовну частину (перелік послуг, що спрямовані на задоволення потреб старшого покоління), а також управлінське забезпечення змістовної частини (державно-суспільне регулювання та координація діяльності всіх зацікавлених суб'єктів). Без дослідження актуальних потреб населення неможливо

грамотно та ефективно побудувати управління суспільними процесами, оскільки життєдіяльність як окремого індивіда, так і соціуму в цілому, зрештою, спрямована саме на задоволення дозвіллевих потреб. Тому моніторинг потреб населення у різних видах соціальної допомоги є ключовим чинником з організацією соціального захисту населення. Результати моніторингу дозволяють своєчасно коригувати управлінські рішення, що приймаються на різних рівнях, в тому числі і щодо організації дозвілля літніх людей.

10. Враховуючи те, що державне та місцеве управління у своїй основі тісно пов'язане з конкретною територією, більшість даних та відомостей, які необхідні для прийняття рішень, мають просторову (себто географічну) прив'язку, ми пропонуємо впровадити у практику діяльності органів управління соціального захисту населення та суміжних служб системи геоінформаційного забезпечення. Застосування моніторингу соціальної інфраструктури та потреб літніх людей істотно сприяє збалансованому та науково-обґрунтованому управлінню різними аспектами соціальної реадaptaції громадян похилого віку, в тому числі і дозвілля. Механізм управління соціальною реадaptaцією людей похилого віку розглядається нами як корекційно-регулятивна координація, що дає уявлення про можливості літніх людей в умовах соціально-реадaptaційної регіональної інфраструктури, що зрештою дозволяє говорити про резерви формування громадянського суспільства. Саме в цьому випадку ми можемо розраховувати на зміну ставлення в суспільстві до людей похилого віку та реальне підвищення якості життя старшого покоління нашої держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология: Учеб. пособие для студ. вузов. Москва: Академия, 1999. 672 с.
2. Абульханова К. А., Березина Т. Н. Время личности и время жизни. Санкт-Петербург : Алтейя, 2001. 304 с.
3. Абульханова-Славская К. А. Жизненные перспективы личности / Психология личности и образ жизни / под ред. Е. В. Шороховой. Москва: Наука, 2002. 137-145.
4. Ананьев Б. Г. Структура развития психофизиологических функций человека / Хрестоматия по возрастной психологии: учебное пособие для студентов / под ред. Д. И. Фельдштейна: издание 2-е, доп. Москва: Институт практической психологии, 1996. С. 248-254.
5. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Ленинград : Лениниздат, 1969. 437 с.
6. Анастаси А., Урбина С. Психологическое тестирование. Санкт-Петербург : ПИТЕР, 2017. 688 с.
7. Балл Г. О. Сучасний гуманізм і освіта: соціально-філософський та психолого-педагогічні аспекти. Рівне : Ліста-М, 2003. 128 с.
8. Березина О. О. Сучасні психологічні проблеми старіння. *Науковий часопис національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова*. Серія 12 : Психологія. 2005. Вип. 4 (28). С. 7–12.
9. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. Москва : Прогресс, 1986. 420 с.
10. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание: пер. с англ. М.: Прогресс, 1986. – 421 с.

11. Бех І.Д. Психологічний аналіз довільної поведінки особистості. Психологія. Київ : Освіта, 1993. Вип. 41. С. 3-10.
12. Бодалев А. А. Вершина в развитии взрослого человека: Характеристика и условия достижения. Москва: Флинта; Наука, 1998. 168 с.
13. Бодалев А., Столин В. Общая психодиагностика. М.: Речь, 2000. 440 с.
14. Бочелюк В. Й., Черепехіна О. А. Геронтопсихологія : навч. посіб. К. : КНТ, 2014. 436 с.
15. Братусь Б. С. К проблеме развития личности в зрелом возрасте. *Вестник Московского университета: Психология*. 1980. № 2. С. 3-12.
16. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
17. Возрастная психология (развитие ребенка от рождения до 17 лет): учебное пособие. 5-е издание. Москва: Университета РАО, 1999. 176 с.
18. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. Москва : Педагогика. 1983. Т. 5: Основы дефектологии. 368 с.
19. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6 т. Москва: Педагогика, 1984. Т. 4. 433 с.
20. Гамезо М. В., Петрова Е. А., Орлова Л. М. Возрастная и педагогическая психология: учебное пособие для студентов всех специальностей педагогических вузов. Москва: Педагогическое общество России, 2003. 512 с.
21. Гуменюк О.Є. Проблематика Я у психоаналітичній теорії Зигмунда Фрейда: Лекція. Тернопіль: Економічна думка, 2003. 34 с.
22. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції : монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 186 с.

23. Дудьев В. П. Психомоторика: словарь-справочник. Москва: Владос, 2008. 368 с.
24. Завацька Н. Є. Визначення рівнів адаптаційного потенціалу осіб зрілого віку в процесі соціальної реадаптації. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2013. № 3 (32). С. 7–11.
25. Квинн В. Прикладная психология. С.-Петербург : Питер, 2000. 560 с.
26. Кернберг О. Ф. Тяжелые личностные расстройства: Стратегии психотерапии. Москва : Независимая фирма «Класс», 2000. 464 с.
27. Клиническая психология: учебник / под ред. Б. Д. Карвасарского. СПб: Питер, 2002. 960 с.
28. Коваленко О. Г. Програма оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку. *Практична психологія та соціальна робота*. 2014. № 7 (184). С. 17–28.
29. Коваленко О.Г. Самооцінка особистісних властивостей у похилому віці. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Психологія». 2012. Вип. 49. С. 72–76.
30. Коленіченко Т. І. Роль повсякденної діяльності та спілкування в життєдіяльності людини похилого віку в умовах геріатричного пансіонату. *Соціалізація особистості : зб. наук. праць / за заг. ред. А. Й. Капської*. К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. Том XXXII. С. 105–115.
31. Кон И. С. В поисках себя. Личность и её самосознание. Москва : Политиздат, 1984. 336 с.
32. Кон И. С. Дружба: Этико-психологический очерк. Москва : Политиздат, 1989. 350 с.
33. Кондратьев М. Ю., Ильин В. А. Азбука социального психолога-практика. Москва: ПЕР СЭ, 2007. 464 с.

34. Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. С.-Петербург: Питер, 2005. 940 с.
35. Краткий психологический словарь / под общей ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. Москва: Политиздат, 1985. 431 с.
36. Кулагина И. Ю., Колюцкий В. Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Москва: Сфера, 2001. 464 с.
37. Куницына В. М. Межличностные отношения. СПб: Питер, 2016. 459 с.
38. Куницына В. Н. и др. Межличностное общение : учеб. для вузов. Санкт-Петербург : Питер, 2015. 544 с.
39. Лебединский В. В. Нарушения психического развития в детском возрасте: учебное пособие для студентов психологических факультетов высших учебных заведений. Москва: Академия, 2003. 144 с.
40. Леонтьев Д. А. Духовность, саморегуляция и ценности. *Гуманитарные проблемы современной психологии* : Известия Таганрогского государственного радиотехнического университета. 2005. № 7. С. 16–21.
41. Логинова Н. А. Развитие личности и ее жизненный путь / Принцип развития в психологии / под ред. Л. И. Анцыферовой. Москва: Наука, 1978. С. 156–172.
42. Ломов Б. Ф. Общение как проблема общей психологии / Методологические проблемы социальной психологии : сб. статей / под ред. Е. В. Шороховой. Москва : Наука, 1975. 295 с.
43. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе. Москва: Класс, 2001. 480 с.

44. Максименко С. Д. Особистість починається з любові. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. № 9. С. 1-8.
45. Максимюк С. П. Педагогіка : навч. посіб. Київ : Кондор, 2015. 667 с.
46. Макшанов С. И. Психологиятренинга. Санкт-Петербург, 1997. 214 с.
47. Малкина-Пых И. Г. Возрастныекризисы: справочникпрактического психолога. Москва: Эксмо, 2005. 896 с.
48. Мерзлякова О. Л., Євдокимова Г. Методики професійного самовизначення. Київ : Шкільний світ, 2011. 120 с.
49. Моргун В. Ф., Ткачева Н. Ю. Проблема периодизацииразвитияличности в психологии. Москва: МГУ, 1981. 84 с.
50. Морено Дж. Социометрия. Экспериментальный метод и наука об обществе. Москва : Просвещение, 1958. 216 с.
51. Мясищев В. Н. Психологияотношений. Москва : Ин-тпрактическойпсихологии ; Воронеж : МОДЭК, 1995. 356 с.
52. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив. Москва : Просвещение, 1982. 352 с.
53. Полтавець Ю. С. Явище атракції: вияв на різних рівнях. *Лінгвістичні дослідження*. 2013. №36. С. 201-217.
54. Психологическийсловарь / подобщ. ред. Петровского А.В., Ярошевского М.Г. Москва : Политиздат, 1990. 494 с.
55. Психологияобщения. Энциклопедическийсловарь / подобщ. ред. А.А. Бодалева. Москва : Когито-Центр, 2015. 672 с.
56. Психологиячеловека от рождения до смерти / подобщ. ред. А. А. Реана. С.-Петербург: Прайм-Еврознак, 2002. 656 с.
57. Рубинштейн С.Л. Основыобщейпсихологии. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 713 с.

58. Рыбалко Е. Ф. Возрастная и дифференциальная психология. С.-Петербург: Питер, 2001. 224 с.
59. Сарджвеладзе Н. И. Исследование связи между социальным сходством и притяжением в зарубежной социальной психологии. *Психологический журнал*. 1982. № 2. С.24-26.
60. Саркисян Ш. В. Особенности познаний людьми друг друга в условиях совместной деятельности: Автореф. дис. канд. психол. наук / МГУ им. М. В. Ломоносова. Москва, 1980. 36 с.
61. Селиванов В. В. Мышление в личностном развитии субъекта. Смоленск: Универсум, 2003. 312 с.
62. Сердюк Н. І. Атракція як психолого-педагогічна проблема. *Збірник наукових праць. Психологічні науки*. 2017. № 4. С 31-36.
63. Слинькова Т. В. Взаимосвязь образов партнеров по общению и взаимоотношений в диадном взаимодействии: Дис. канд. психол. наук: 19.00.05. Санкт-Петербург, 2017. 203 с.
64. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека: Развитие субъективной реальности в онтогенезе: учебн. пособ. для вузов. Москва: Школьная пресса, 2000. 416 с.
65. Шевцов А. Методологія соціального реабілітування осіб з обмеженнями життєдіяльності. *Завуч*. 2009. № 19. С. 3–17.
66. Штырбул О. Г. Динамика жизненных планов и временной перспективы на разных возрастных этапах. *Вопросы психологии*. 2010. № 3. С. 11-14.
67. Beck A. *Cognitive Therapy and the Emotional Disorders*. NYC: Penguin, 1991.